

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НАПН УКРАЇНИ

ПЕТРОВСЬКА ІНГА РОСТИСЛАВІВНА

УДК 159.923.2.07(043.5)

**ПСИХОЛОГІЯ СТАНОВЛЕННЯ
ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ**

19.00.11 – політична психологія

Реферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Київ - 2023

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України

Офіційні опоненти:

член-кореспондент НАПН України,
доктор психологічних наук, професор

Данилюк Іван Васильович

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, декан факультету психології, професор кафедри експериментальної та прикладної психології

доктор психологічних наук, професор

Горностай Павло Петрович

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, головний науковий співробітник лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин

доктор психологічних наук, професор,

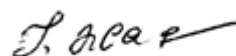
Журавльова Лариса Петрівна

Поліський національний університет, професор кафедри психології

Захист відбудеться 05 липня 2023 року об 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.457.01 в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України (04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15; т. 044-425-24-08).

З дисертацією можна ознайомитись на офіційному сайті <http://surl.li/gsuib> та у бібліотеці в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України за адресою: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

І.В. Жадан

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Державотворчі процеси в Україні великою мірою залежать від сформованої, стійкої, зрілої громадянської ідентичності самих громадян. Розбудова незалежної держави ґрунтується не лише на пасивному визнанні людьми свого громадянства, а й на наданні йому цінності та особистісного смислу. Становлення громадянської ідентичності особистості є непростим в тих державах, які недавно здобули незалежність. Тривала історія перебування в складі інших держав (імперій) може й нині спричиняти різноманітні деформації громадянської ідентичності, її знецінення як «незначущої формальності». Саме тому вивчення становлення громадянської ідентичності, її етапів, механізмів, результатів та труднощів є гостро актуальним для українського суспільства.

Сучасні соціальні та політичні психологи, а також представники суміжних наук приділяють чимало уваги проблемам громадянської ідентичності. Тривають дискусії щодо феномену громадянської ідентичності, його внутрішньої будови та властивостей (Bellamy, 2008; Cohen & Chaffee, 2013; Hart et al., 2011; Knepfelkamp, 2008; Sanchez-Mazas & Klein, 2003; Sekulić & Šporer, 2008; Бевз, 2014; Жадан, 2019; Хазратова, 2015, 2016, 2018 та ін.); зіставлення громадянської, національної та етнічної ідентичностей особистості (Ariely, 2020; Hin, 2003; Hristova & Sekik, 2013; Larsen, 2017; Pakulski & Tranter, 2000; Reeskens & Hooghe, 2010; Shulman, 2004; Smith, 1992, 2009; Tamir, 2019; Yates & Youniss, 2006; Гнатенко, 2018; Данилюк, 2018, 2019; Журавльова, 2020; Коваленко, 2019; Кондратьєва, 2015; Лозова, 2014; Нагорна, 2008; Слюсаревський, 2006; Суший, 2020 та ін.); закономірностей функціонування громадянської ідентичності (Constant & Zimmermann, 2012; Hansen & Hesli, 2009; Kaplan, 2021; Lindstam et al., 2021; Meeus et al., 2010; Васютинський, 2011, 2021; Горностай, 2015; Губеладзе, 2020, 2021; Снігур, 2005; Сокур'янська, 2011; Степико, 2011; Шульга, 2014 та ін.).

Водночас становлення громадянської ідентичності особистості з погляду психології цього процесу, його результатів, механізмів вивчалось досить мало. Досі бракує системної інтерпретації цього феномену та його послідовного аналізу в контексті процесів виникнення, розвитку і дозрівання.

Проблема дослідження набуває особливої актуальності не лише у площині фундаментальної науки, а й у практичній площині. Необхідними є інструменти психологічної діагностики та впливу на громадянську ідентичність особистості з метою її розвитку, профілактики деформацій, оновлення та осмислення.

Фундаментальний характер проблеми, її теоретична та практична значущість, різноспрямованість та неузгодженість її наукових інтерпретацій у різних підходах спричиняють наукову актуальність теми дослідження «Психологія становлення громадянської ідентичності особистості».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в межах науково-дослідних тем лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України: «Трансформація комунікативних практик як чинник громадянської та національної самоідентифікації молоді різних регіонів України» (номер держреєстрації №0116U003299, 2016–2018 рр.), «Соціально-психологічні чинники розвитку

громадянської компетентності студентської молоді (номер держреєстрації №0119U000138, 2019–2021 рр.), а також кафедри психології філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка: «Психологічні детермінанти розвитку особистості в умовах соціально-політичної трансформації українського суспільства» (номер держреєстрації №0115U003560, 2015–2017 рр.), «Особистість в соціумі: психологічні механізми активності» (номер держреєстрації №0118U000619, 2018–2020 рр.), «Психологічна природа особистості як суб'єкта соціальних трансформацій» (номер держреєстрації №0121U110499, 2021 – 2023 рр.).

Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої Ради Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (протокол № 8/16 від 23.06.2016 року) та узгоджено рішенням бюро Міжвідомчої ради з координації досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології (протокол № 7 від 29.11.2016 року).

Об'єкт дослідження: громадянська ідентичність особистості.

Предмет дослідження: психологія становлення громадянської ідентичності особистості.

Мета дослідження: розробити, теоретично обґрунтувати та емпірично верифікувати концепцію, яка розкриває психологічну сутність феномену громадянської ідентичності особистості, а також основні психологічні закономірності, етапи та механізми становлення цієї ідентичності.

Відповідно до мети дослідження було визначено такі **завдання:**

1. Проаналізувати наявні в психології та в суміжних науках теоретико-методологічні підходи до вивчення громадянської ідентичності особистості; визначити коло істотних, але не розв'язаних досі наукових проблем психології становлення громадянської ідентичності особистості; сформулювати принципові засади побудови пояснювальної моделі та стратегії вивчення громадянської ідентичності.

2. Розробити авторську концепцію психології становлення громадянської ідентичності особистості, яка розкриває основні закономірності, етапи та механізми становлення громадянської ідентичності особистості.

3. Розробити модель емпіричної верифікації концепції становлення громадянської ідентичності особистості, змістом якої є операціоналізація основних понять авторської концепції, розробка методологічних засад застосування в емпіричному дослідженні комплексу психологічних методів та методик, а також технік встановлення рівня зрілості громадянської ідентичності.

4. З'ясувати основні етапи становлення громадянської ідентичності особистості від аморфної до зрілої.

5. Виявити психологічні механізми становлення громадянської ідентичності особистості, а також їх системну організацію (механізми виникнення – розвитку – утвердження громадянської ідентичності);

6. Розкрити структуру соціально-психологічних та політико-психологічних чинників становлення громадянської ідентичності особистості.

7. Розробити програму психологічної консультативної допомоги особам з аморфною або деформованою громадянською ідентичністю та «ігровими» («сценарними») відносинами з державою (на основі транзакційного аналізу).

Для досягнення мети дослідження і розв'язання поставлених задач було використано низку **методів дослідження**. *Теоретичні методи*: аналіз, синтез, аналогія, узагальнення – для формулювання основних проблем дослідження, визначення методологічних засад дисертаційної роботи; теоретичне моделювання – для розроблення і обґрунтування основних положень концепції, яка містить системну авторську інтерпретацію громадянської ідентичності, її різновидів, а також етапів та механізмів її становлення. *Емпіричні методи*: анкетування, тестування (стандартизований авторський тест-опитувальник «Діагностика зрілості та типу громадянської ідентичності особистості» – для діагностики рівня зрілості громадянської ідентичності особистості, а також її особливостей в інституціональному, спільнотному, індивідуальному вимірах; «Тест-опитувальник особистісної зрілості» Ю. Гільбуха, «Методика діагностики особистісної зрілості» В. Руженкова, В. Руженкової, І. Лук'янцевої, «Шкала самооцінки особистісної зрілості» А. Мікляєвої, методика «Оцінювання п'ятирічних інтервалів» О. Кроніка, «Тест Еґо-ідентичності» О. Солдатової, «Тест смисложиттєвих орієнтацій» Д. Леонтьєва, 16PF Р. Кеттела – для встановлення особистісних корелятивів громадянської ідентичності; «Опитувальник симптомів нормативної кризи» Н. Сиврикової, методика «Діагностика рівня соціальної фрустрованості» Л. Вассермана – для виявлення кризових явищ у розвитку особистості загалом; анкета «Політична орієнтація» Р. Карковської – для встановлення політичних орієнтацій респондентів); ділова гра, стандартизоване спостереження за методикою Р. Бейлза, метод ретроспективного нарративу та тематичний аналіз – для встановлення дескрипторів психологічних механізмів та етапів становлення громадянської ідентичності особистості; метод case-study – для з'ясування проблем громадянської ідентичності клієнтів під час психолого-консультативних сесій. *Статистичні методи*: кореляційний аналіз – для статистичного підтвердження взаємозв'язків громадянської ідентичності з особистісними та політико-психологічними характеристиками респондентів; кластерний аналіз – для встановлення типології громадянської ідентичності особистості; порівняльний аналіз (t-критерій Стьюдента, однофакторний дисперсійний ANOVA, T-критерій Вілкоксона) – для виявлення особливостей громадянської ідентичності у різних групах респондентів, а також до і після консультативної роботи; факторний, дискримінантний, множинний регресійний аналізи – для верифікації основних етапів, механізмів та чинників становлення громадянської ідентичності. Статистична обробка даних здійснювалася за допомогою статистичного пакета STATISTICA 8.0.

Загальна кількість респондентів становила 2137 осіб різної статі від 16 до 62 років, мешканців різних регіонів України з різними політичними орієнтаціями.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять основні принципи системного підходу до аналізу психологічних явищ (L. von Bertalanffy, З. Карпенко, О. Завгородня та ін.), постулати теорій особистісної та соціальної ідентичності (E. Erikson, J. Marcia, G. Mead, S. Stryker, Ch. Cooley, J. Habermas, H. Tajfel, J. Turner

та ін.), організаційної ідентичності (S. Albert, B. Ashforth, F. Mael, J. Dutton, J. Dukerich, D. Vora, T. Kostova, O. Фролова), рольових теорій (R. Linton, T. Parsons, J. Moreno, G. Kelly, E. Berne, E. Goffman, П. Горностай та ін.), концепції множинної ідентичності (S. Roccas, M. Brewer), положення суб'єктно-орієнтованого підходу (В. Татенко, Н. Хазратова та ін.).

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечується методологічним обґрунтуванням вихідних положень, відповідністю методів дослідження його меті і завданням, поєднанням кількісного і якісного аналізу емпіричних даних та застосуванням програм і методів математико-статистичної обробки даних.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження. *Уперше:*

- розроблено цілісну концепцію, яка дає інтерпретацію феномена громадянської ідентичності особистості у трьох вимірах (інституціональному, спільнотному, індивідуальному), а також закономірної етапності процесу становлення громадянської ідентичності та його психологічних результатів на кожному етапі. Важливою складовою концепції становлення громадянської ідентичності є тлумачення механізмів її становлення та системних взаємозв'язків між ними (виокремлення механізмів виникнення, розвитку і утвердження громадянської ідентичності);

- теоретично обґрунтовано та емпірично підтверджено типологію громадянської ідентичності особистості, в основу якої покладено критерій актуалізованості/неактуалізованості кожного з вимірів громадянської ідентичності та їх комбінацій; виявлено 8 типів громадянської ідентичності українців: Латентний, Державницький, Спільнотний, Ігровий, Інституціонально-спільнотний, Інституціонально-ігровий, Спільнотно-ігровий, Різнобічний;

- визначено етапи становлення громадянської ідентичності (системно-перцептивний, спільнотно-нормативний, індивідуально-рольовий) та результуючі утворення кожного етапу (протоідентичність, репродуктивна та продуктивна громадянська ідентичність);

- визначено деформації становлення громадянської ідентичності, спричинені домінуванням суб'єкт-об'єктних/об'єкт-суб'єктних відносин особистості з державою, що уможливають ігрову і сценарну взаємодію громадян з представниками державних інституцій.

Теоретичне значення результатів дисертації полягає у поглибленні і розширенні уявлень про:

- феномен громадянської ідентичності, його місце в системі соціальних ідентичностей особистості,

- процес становлення громадянської ідентичності як континуально-дискретний, етапний, діалектичний (зокрема, при переході репродуктивної форми громадянської ідентичності в продуктивну);

- психологічні механізми виникнення громадянської ідентичності (інтеріоризація стереотипів та атитюдів громадянства і наслідування моделей громадянської поведінки); механізми розвитку громадянської ідентичності (індивідуація та екстеріоризація змістів громадянськості); механізми

утвердження/власне становлення громадянської ідентичності (імплементация досвіду взаємодії з державою і співгромадянами та його осмислення), а також взаємозв'язки між вказаними механізмами та результуючими утвореннями громадянської ідентичності на кожному етапі її становлення – протоідентичністю, репродуктивною та продуктивною громадянською ідентичністю;

- норми та деформації громадянської ідентичності особистості, а також девіацій її становлення;

- найпоширеніші ігри громадян, спричинені деформаціями становлення громадянської ідентичності («Переслідування», «Патріот», «Пільговик», «Ображений», «Зразковий Громадянин»);

- соціально-психологічні та політико-психологічні чинники становлення громадянської ідентичності, розкрито їх системний характер;

- феномен множинної громадянської ідентифікації (ціннісно-сміслові переживання одночасної належності до різних держав/спільнот громадян), що може бути когерентною, лімінальною, амбівалентною та мати різні структурні форми (перетин, домінування, дроблення, злиття);

- функції громадянської ідентичності (виокремлено адаптаційну, консолідаційну, захисну, забезпечення самоповаги і соціальної цінності, регулятивну функції);

- особливості становлення громадянської ідентичності в державах з нетривалим досвідом незалежності.

Практичне значення результатів дослідження полягає у можливості застосування авторського тест-опитувальника «Діагностика зрілості та типу громадянської ідентичності особистості», для вимірювання рівня зрілості громадянської ідентичності та репрезентованості у ній інституціональної / спільнотної / індивідуальної складової. Розроблена система діагностичних та психолого-консультативних заходів щодо стимулювання розвитку зрілої громадянської ідентичності особистості та профілактики деформацій її становлення може бути використана: а) в навчально-виховному процесі (врахування сензитивних періодів у процесі становлення громадянської ідентичності, а також небезпек, які притаманні цим періодам); б) у процесі реалізації державної політики у сфері утвердження української громадянської ідентичності та при створенні програм громадянської освіти та розвитку громадянських компетентностей; в) при здійсненні загальнодержавного моніторингу динаміки громадянської ідентичності (в тому числі громадянської ресоціалізації) українців; г) у процесі психологічного супроводу становлення громадянської ідентичності та профілактики її деформацій (комплексні психодіагностичні, тренінгові, корекційні заходи); д) у змістовому наповненні навчальних дисциплін «Політична психологія», «Соціальна психологія», «Психологія особистості», «Організаційна психологія», «Вікова психологія», «Педагогічна психологія».

Результати дослідження **впроваджено** в освітній процес Львівського національного університету імені Івана Франка (довідка № 2961-Н від 07.12.2022 р.) при викладанні дисциплін «Політична психологія», «Соціальна психологія», «Вікова психологія», «Педагогічна психологія»; Національного університету «Львівська

політехніка» (довідка № 67-13-301 від 15.11.2022 р.) при викладанні дисциплін «Соціальна психологія», «Політична психологія», «Організаційна психологія», «Основи психологічного консультування» та проведенні навчально-практичних семінарів у процесі підготовки психологів; КЗ ЛОР «Львівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти» (довідка № 195 від 16.11.2022 р.) при викладанні дисциплін «Громадянські компетентності та критичне мислення як важливі чинники сучасної громадянської освіти», «Розвиток громадянських компетентностей учнів», «Формування позитивної самооцінки та Я-ідентичності в дітей та учнів», а також у навчально-практичних семінарах для практичних психологів та соціальних педагогів закладів загальної середньої освіти. Теоретичні та практичні напрацювання, представлені у дисертації, були використані у психолого-консультативній діяльності, проведенні навчально-практичних семінарів та тренінгових програм у ГО «Центр Трансперсональної психології» (довідка про впровадження № 10/1-22 від 20.10.2022 р.).

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження було оприлюднено та обговорено на 16 міжнародних та 5 всеукраїнських науково-практичних конференціях, серед яких: VIII Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи» (м. Кам'янець-Подільський, 2022); X, XI, XII, XIII Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (м. Кам'янець-Подільський, 2018, 2019, 2020, 2021); Міжнародна науково-практична конференція «Психологія в контексті сучасних досліджень проблем розвитку особистості» (м. Запоріжжя, 2021); II Міжнародна науково-практична конференція «Психологічні умови благополуччя персоналу організацій» (м. Львів, 2021); VIII Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми сучасної психології: перспективи та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців» (м. Кам'янець-Подільський, 2022); Міжнародна науково-практична конференція «Психологічна наука та практика XXI століття» (м. Львів, 2020); V Міжнародна науково-практична конференція «Філософсько-психологічні аспекти духовності в діяльності громадських організацій» (м. Львів, 2020); III Міжнародна науково-практична конференція «Психологія свідомості: теорія і практика наукових досліджень» (Київ, 2019); International scientific and practical conference «Prospects for the development of psychology as a science in EU and Ukraine» (Warsaw, 2019); VI міжнародний форум української діаспори «Впровадження комплексної системи української освіти за кордоном: проблеми та перспективи» (м. Патри, Греція, 2019); V international scientific and practical seminar «Political and economic self-constitution: Citizenship identity and education» (Corinth, 2017); VIII, IX Всеукраїнська наукова конференція «Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави» (Київ, 2017, 2021); Всеукраїнська науково-практична конференція «Психологічні детермінанти розвитку особистості в умовах соціально-психологічної трансформації українського суспільства» (Львів, 2016); III Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання сучасної психології» (Дніпропетровськ, 2016); Всеукраїнська науково-практична конференція «Психосоціальний вимір буття

особистості в сучасному суспільстві» (Львів, 2016); Міжнародна науково-практична конференція «Педагогіка та психологія сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії» (Одеса, 2015).

Результати дисертації обговорювались на щорічних звітних конференціях філософського факультету та науково-методологічних семінарах кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, 2016-2023 рр.) та лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (2016-2021 рр.).

Публікації. Основний зміст роботи відображено у 52 публікаціях. Серед них: 2 розділи у колективних монографіях, 5 статей у закордонних наукових виданнях, проіндексованих у базі даних Web of Science Core Collection та Scopus (1 – у співавторстві), 23 статті (2 – у співавторстві) у наукових фахових виданнях з психології, затверджених МОН України, 1 – у зарубіжному фаховому науковому виданні та 21 публікація в інших виданнях.

Особистий внесок здобувача у працях, опублікованих разом із співавторами, полягає у концептуалізації (формулюванні ідеї та цілей дослідження), укладенні методології дослідження [7]; аналізі положень сучасних теорій щодо вивчення громадянської ідентичності [12]; обґрунтуванні дослідницького інструментарію, проведенні емпіричного дослідження та зборі інформації, обробці результатів за допомогою статистичних методів [22].

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, 7 розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел, що налічує 639 найменувань, із них 274 – англійською мовою, додатків. Основний текст викладено на 360 сторінках. Робота ілюстрована 48 рисунками та 39 таблицями, які займають 41 сторінку. Загальний обсяг дисертації становить 464 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, описано методи дослідження, представлено наукову новизну, теоретичне та практичне значення роботи, наведено дані про апробацію результатів, публікації, структуру і обсяг дисертації.

У **першому розділі** – «**Теоретико-методологічні засади дослідження громадянської ідентичності та її становлення**» проаналізовано базові поняття та принципи, на яких ґрунтуються різноманітні концепції громадянської ідентичності, а також пояснювальні моделі її становлення; внесено термінологічну визначеність у розуміння основних понять дисертаційного дослідження, передусім у поняття громадянської ідентичності та її становлення.

Категорія становлення у філософському дискурсі відрізняється від категорії розвитку і тлумачиться як процес діалектичного переходу, результатом якого є виникнення, утворення певного продукту/об'єкта у сукупності його найхарактерніших ознак і форм (Розин, 2010). Становлення є результатом розвитку об'єкта чи явища; воно, як і розвиток, не містить в собі завершеності (бо також є процесом), але передбачає наявність принципових ознак об'єкта становлення, які роблять його власне тим, чим він є за своєю сутністю. Категорія формування, часто

вживана у психолого-педагогічному дискурсі, виступає як цілеспрямоване створення об'єкта/риси/ властивості під зовнішнім впливом.

Категорія становлення розглядається у зв'язку з категорією психологічного механізму, який забезпечує рух системи від простого до складного, від нижчого до вищого рівня (Wright & Bechtel, 2007; Корчакова, 2019). Психологічний механізм визначають як сукупність психічних станів та процесів, що розгортаються в часі у певній послідовності й забезпечують виникнення певного – заздалегідь прогнозованого – психологічного результату (Koch & Cratsley, 2020; Sripada, Rauch & Liberzon, 2016; Смутьсон (ред.), 2021; Боришевський, 1996).

Процес становлення розглядається як у широкому (в діалектичній єдності виникнення, розвитку, дозрівання) сенсі, так і у вузькому, котрий означає набуття об'єктом своїх завершальних форм і властивостей.

При аналізі становлення громадянської ідентичності йдеться як про її виникнення і розвиток (тобто утворення не в остаточних, зрілих формах, а в головних сутнісних ознаках), так і про набуття нею зрілості. Тому становлення громадянської ідентичності розглядається як діалектична єдність процесів виникнення, розвитку, дозрівання.

Психологічний аналіз становлення передбачає застосування теоретико-методологічних принципів континуальності – дискретності, кризи – лізису, чутливості етапів становлення тощо. Діалектика континуальності – дискретності означає, що процес становлення є безперервним і постійним, водночас в ньому можна виокремити етапи, що якісно різняться і є пунктами переходу від нижчого до вищого рівня становлення. Принцип кризи – лізису постулює відсутність лінійності у процесі становлення/розвитку. Накопичення ознак дозрівання спричиняє якісні, кардинальні зміни, і перехід реалізується через кризу. Тому становлення супроводжується кризами, які завершуються лізисами (що означає розв'язання, звільнення) і переходами на новий рівень. Процес становлення пов'язаний з чутливими періодами – фазами, які характеризуються особливою чутливістю особистості як системи до утворення певних властивостей, внаслідок чого ці властивості утворюються легше і швидше, ніж в інші періоди життя.

Аналогічно, при вивченні становлення громадянської ідентичності можна постулювати, по-перше, неперервність цього процесу, по-друге, його етапність – наявність основних періодів, що якісно розрізняються і є закономірними та неминучими в процесі становлення громадянської ідентичності, по-третє, наявність кризових явищ (фрустрація, незадоволення життям в державі, переоцінка цінностей і т.п.). Завершує цей процес утворення громадянської ідентичності в її принципових та сутнісних ознаках, але її подальші трансформації можливі з огляду на постійний розвиток держави і громадянської спільноти.

Громадянська ідентичність розглядається як феномен індивідуальної, так і надіндивідуальної свідомості (ознака громадянської спільноти, що характеризує її як колективного суб'єкта) (Bardeli, 2016; Hin, 2003; Jones & Smith, 2001; Serricchio, 2012; Yack, 1996; Campbell, 1967; Sherif, 1966; Habermas, 1994; Бевз, 2014; Горностаї, 2015; Кочубейник, 2019; Михайлова, 2014; Попова, 2010; Руденко, 2020 та ін.).

Сучасні тлумачення поняття «громадянства» переконують, що це юридично визначений, «постійний правовий зв'язок між державою та особою, без зазначення етнічного походження особи, який передбачає певний набір взаємних прав, обов'язків та привілеїв» (Софінська, 2019, с. 508).

Громадянська ідентичність розглядається в дихотомії «держава – громадянин (громадяни)», але не в дихотоміях «держава – нація», «суспільство – особа» чи «країна – мешканець», хоча особистість може одночасно бути носієм ідентичностей мешканця географічної території, члена суспільства, представника певної нації тощо. Громадянська ідентичність не релевантна також дихотомії «громада – член громади», яка передбачає іншу – громадську – ідентичність.

При визначенні громадянської ідентичності її часто зіставляють з національною, етнічною та територіальною (регіональною) ідентичностями, що має місце як у зарубіжних (Kaplan, 2021; Ariely, 2020; Tinsley, 2019; Larsen, 2017; Reeskens & Hooghe, 2010; Shulman, 2004; Sekulić & Šporer, 2008; Smith, 1992, 2009; Hansen & Hesli, 2009; Meeus, Duriez & Vanbeselaere, 2010; Pakulski & Tranter, 2000; Taljunaite, 2013; Wakefield, Hopkins & Cockburn, 2011; Constant & Zimmermann, 2012; Hristova & Sekik, 2013 та інші), так і вітчизняних дослідженнях (Васютинський, 2011, 2021; Вільчинська, 2002; Гнатенко, 2018; Данилюк, 2019, 2021; Журавльова, 2020; Коваленко, 2019; Козловець, 2009; Кондратьєва, 2015; Нагорна, 2008, 2014; Обушний, 1999; Пелагеша, 2008; Римаренко, 2000; Слюсаревський, 2006; Степико, 2011; Шульга, 2014; Хазратова, 2015, 2019 та інші).

У порівнянні з етнічною ідентичністю (усвідомлення і переживання особою своєї тотожності з членом певної етнічної групи внаслідок усвідомлення свого етнічного походження), яка базується на антропологічних, лінгвістичних, культурно-релігійних ознаках (Данилюк, 2017, 2019; Журавльова & Шмиглюк, 2020; Череповська, 2017; Сорокопуд, 2014; Нагорна, 2002; Нельга, 1997) та з національною ідентичністю (усвідомлення і переживання особою своєї тотожності з членом нації – етносоціальної спільноти, що об'єднана комплексом духовно-культурних і політичних цінностей, історичною пам'яттю, досвідом державності, національною самосвідомістю (Smith, 2009; Гнатенко, 2018; Жадан, 2016; Кочубейник, 2019; Кулик, 2010; Нагорна, 2002), громадянська ідентичність передбачає належність не лише до спільноти громадян, а передусім до держави, відповідно, чіткіше визначені роль і статус, права і обов'язки особи як громадянина, незалежно від етнічного коріння та національного походження. Отож, громадянська ідентичність пов'язана з поняттями громадянства та держави (роль громадянина інституціалізована на рівні держави), однаковими для всіх громадянськими правами та обов'язками (Скнар, 2017; Habermas, 1994), спільними і типовими проблемами організації життя громадян в державі (Хазратова, 2016). Спільнота громадян не співпадає з національною спільнотою, тому і поняття ці не збігаються. Нація як спільність може жити не лише на території однієї держави; великі групи представників різних націй утворюють діаспори в інших державах. Тому націю об'єднує не тільки і не стільки територія, скільки спільна мова, культура, традиції, самосвідомість. Громадян об'єднує те, що об'єднує членів будь-якої організації – спільні організаційні цінності, а також особливості спільної долі, зумовленої перебуванням у одному організаційному

просторі держави, де вони стикаються з подібними проблемами, обмеженнями і можливостями, вони об'єднані територією, на якій діють закони конкретної держави.

Регіональна ідентичність базується на емоційній прив'язаності до географічного об'єкту (регіону) і ототожненні зі спільнотою, що мешкає на ній (Lewicka, 2007); існує переважно на емоційному рівні й виразно виявляється лише у культурно психологічному полі (Нагорна, 2008). Наднаціональна (напр., європейська) ідентичність, на відміну від громадянської, передбачає ототожнення себе не з громадянином конкретної держави, а з членом наднаціональної спільноти громадян наднаціонального об'єднання держав.

Порівняння громадянської ідентичності з его-ідентичністю дає розуміння сутності та значення ідентичності для особистості: попри усі зміни, Я залишається константним. Аналогічно громадянська ідентичність забезпечує тяглість усіх змін та трансформацій громадянськості особистості.

Проблема громадянської ідентичності нерідко постає в контексті проблеми суб'єктності. Ця традиція бере свій початок, на нашу думку, ще від К. Юнга і В. Одайника. В їхніх працях порушено проблему переадресації відповідальності громадянина державі, що збільшує активність (первинність) держави і зумовлює другорядність, залежність громадянина (Jung, 1958; Odajnyk, 1976). Пізніше це явище тлумачиться як психологічна суб'єктність (Татенко, 1995, 2006) і розглядається в контексті стосунків особистості й держави як чотири парадигми їхніх відносин: об'єкт-об'єктна, об'єкт-суб'єктна, суб'єкт-об'єктна і суб'єкт-суб'єктна. Перші три містять знецінення; лише остання є паритетною і сприяє розвитку як особистості, так і держави (Хазратова, 2005).

У державі громадянин вступає у формальні стосунки, які ґрунтуються на певних рольових приписах. Звідси випливає, що особистість у процесі громадянської самоідентифікації співвідносить себе з роллю громадянина. За Е. Берном, суспільні стосунки часто приймають форму рольових ігор (Berne, 1964; 1975). Якщо роль ґрунтується на рольових приписах, то гра розуміється як серія взаємодоповнювальних повторюваних транзакцій, що має приховану мотивацію (самовиправдання, самоствердження тощо).

Отже, однозначної дефініції громадянської ідентичності на сьогодні немає, але наукові напрацювання у сфері організаційної та політичної психології, рольових теоріях, психології суб'єктності дають основу для інтерпретації природи громадянської ідентичності як організаційно-рольової.

У другому розділі – **«Організаційно-рольова концепція становлення громадянської ідентичності особистості»** – викладена і обґрунтована авторська концепція громадянської ідентичності особистості, яка розкриває основні психологічні закономірності, етапи та механізми становлення громадянської ідентичності особистості.

Громадянська ідентичність розглядається нами як різновид організаційної ідентичності, що становить ціннісно-сміслову переживання особистістю тотожності з собою як громадянином держави і виявляється в інституціональному, спільнотному, індивідуальному вимірах; забезпечує цілісність, тяглість уявлень про себе як

громадянина навіть при зміні громадянських цінностей/орієнтацій і виступає психологічним регулятором громадянської поведінки.

Становлення громадянської ідентичності – це континуально-дискретний процес набуття особистістю громадянської ідентичності від протоідентичності до стану її зрілості, котрий характеризується максимальним розкриттям та реалізацією функцій громадянської ідентичності

Держава репрезентована у житті особи з дитинства елементами свого організаційного середовища (наприклад, держава оголошує карантин і обмежує пересування; реалізовує військові дії або евакуацію громадян; юридично регламентує відносини між людьми; визначає розмір державних виплат, від яких залежать батьки та прабатьки-пенсіонери, а також заходи контролю над бізнесом, від яких залежать батьки-бізнесмени). В ході дорослішання особистість занурюється в організаційне середовище держави, до чого її спонукають потреби в соціальній самореалізації, афіліації, безпеці, сенсі (Хазратова, 2004), і напрацьовує релевантну організаційну ідентичність (відповідно до організаційної ідентифікації) (Ashforth & Mael, 1989; Dutton, Dukerich & Harquail, 1994; Harris & Cameron, 2005; Yasin & Sinem, 2015).

Становлення громадянської ідентичності є складним, не-лінійним процесом. Успішність її розвитку, як і розвитку особистості, не є гарантованою; тому перебіг її становлення приводить до різних станів, в тому числі й аномальних. Громадянська ідентичність може бути: а) *нормальною* (зрілою відповідно до рівня особистісної зрілості, органічно інтегрованою до структури особистості); б) *деформованою* (грунтуватися на знеціненні держави, її екзальтованій сакралізації тощо); в) *дефіцитарною*, або недорозвинутою. Дефіцитарність громадянської ідентичності виявляє себе у її несформованості у дорослої, психічно нормальної людини. Несформована громадянська ідентичність є виявом відчуження від держави: офіційно будучи громадянином, особа відмовляється від самовизначення, психологічно дистанціюючись від свого громадянства як зайвої формальності.

Громадянська ідентичність як особистісне утворення має три виміри: інституціональний, спільнотний та індивідуальний (рис. 1).

Рис. 1. Виміри громадянської ідентичності особистості

У інституціональному вимірі громадянська ідентичність релевантна стосункам громадянина з державою як організацією («громадянин – держава»), ідентифікації себе як члена цієї організації. У спільнотному вимірі («громадянин – спільнота громадян») громадянська ідентичність втілюється в ідентифікації себе з членом спільноти громадян. *Індивідуальний вимір* передбачає самоідентифікацію з роллю громадянина, прийняття прав і обов'язків, визначених цією роллю. Оскільки роль громадянина передбачає чимало варіацій, то доцільно говорити про рольовий репертуар громадянина, що засвоюється особистістю в ході громадянської соціалізації.

Кожен зі згаданих вимірів громадянської ідентичності може бути по-різному розвинутим (актуалізованим) у конкретної особистості, що дозволяє припустити наявність різних типів громадянської ідентичності: Інституціональний (високий рівень вираженості інституціонального виміру, низький – спільнотного та індивідуального), Інституціонально-спільнотний (високий рівень інституціонального та спільнотного вимірів, низький – індивідуального); Спільнотний (низький рівень інституціонального та індивідуального вимірів, високий – спільнотного); Рольовий/Ігровий (низький рівень інституціонального та спільнотного виміру, високий – індивідуального; при цьому індивідуальні громадянські ролі або не зумовлюють ігрову/сценарну взаємодію з державою («рольовий» тип), або зумовлюють («ігровий» тип громадянської ідентичності); Державницький/Інституціонально-ігровий (високий рівень інституціонального та індивідуального вимірів, низький – спільнотного); Спільнотно-рольовий/ігровий (низький рівень інституціонального виміру, високий – спільнотного і індивідуального); Різнобічний (висока вираженість усіх трьох вимірів громадянської ідентичності; у випадку, коли рольова складова відповідає суб'єкт-суб'єктній парадигмі, цей тип громадянської ідентичності можна характеризувати як розвинутий, розкритий); Латентний (низька вираженість усіх трьох вимірів громадянської ідентичності).

При вивченні становлення громадянської ідентичності необхідно зосередитися на базових станах, які виступають критеріями реалізації згаданого становлення: стан початкової аморфності та стан зрілої громадянської ідентичності, що є результатом і метою процесу становлення. Соціально-психологічними ознаками незрілості (аморфності) громадянської ідентичності є: а) нестійкість – легка змінюваність (без внутрішнього конфлікту) громадянської позиції та об'єктів ідентифікації (держави/спільноти громадян); б) схематизм, змістова спрощеність; в) соціальна бажаність – демонстрація соціально-схвалюваних диспозицій щодо держави; г) низький рівень рефлексії власної громадянської ідентичності; д) дистанціювання і відчуження від держави і політики, неготовність брати на себе відповідальність за ситуацію в державі, уникнення самовизначення щодо держави.

Досягнення стану громадянської зрілості складно жорстко «прив'язати» до конкретного віку. Деякі суспільно-політичні обставини зумовлюють незацікавленість у громадянському дорослішанні, і громадянська ідентичність може залишатися незрілою і в дорослому віці.

Процес становлення громадянської ідентичності особистості проходить послідовні етапи. На першому етапі – системно-перцептивному – формуються основи інституціонального виміру громадянської ідентичності (протоідентичність), на другому – спільотно-нормативному – репродуктивна ідентичність, і на третьому – індивідуально-рольовому – продуктивна ідентичність. Протоідентичність є реалізацією прототипу громадянина, репродуктивна – відтворенням еталону громадянина, продуктивна ґрунтується на засвоєнні ролі (рольового репертуару) громадянина.

Перший етап (*системно-перцептивний*): виникнення і розвиток громадянської протоідентичності – первинної організаційної (інституціональної) ідентичності. Уже в ранньому дитинстві особистість переживає себе елементом сімейної системи. Механізм соціальної перцепції дає змогу сприймати системні і смислові, а не лише «зовнішні» властивості навколишньої дійсності. Тому дитина сприймає не лише персони (матір і батька), а й статусний розподіл у сім'ї, напруженість у стосунках, міцність зв'язків та довіру; орієнтується у системі дозволів – заборон, вміє заробляти нагороди і уникати покарань. Отже, сім'я є першою організацією в житті особистості, тому вона є першим джерелом організаційної ідентичності. На цьому етапі закладається прототип громадянина, який ґрунтується на традиційних (сімейних, родових, народних) репрезентаціях типового громадянина і сприймається дитиною через спрямовані до неї експектації щодо її організаційної поведінки стосовно сім'ї.

Результатом проходження цього етапу є утворення протоідентичності громадянина – цілісного переживання належності до організації (її прототипом є сім'я) на правах її члена, з його статусом, правами та обов'язками, прийняттям норм та традицій. Протоідентичність є основою, на яку нашаровуються інші утворення громадянської ідентичності.

На другому (*спільотно-нормативному*) етапі свого становлення громадянська ідентичність набуває нормативності; її можна назвати репродуктивною. Аналогом держави і провідником її ідеології у цей період є школа, тому лояльність до неї є аналогом майбутньої лояльності до держави.

В ситуації зовнішнього оцінювання, соціального порівняння, педагогічної орієнтації «роби як інші», «будь як усі» спонукається розвиток конформності, зокрема громадянської. Джерелами нормативності у цій ситуації є, з одного боку, оточуючі люди, з іншого – сукупність еталонів, яка задається у навчальному закладі, зокрема, еталону громадянина. Проблемою цього етапу є прийняття – неприйняття учнем (студентом) вказаного еталону. Успішність «імплантації» еталону громадянина залежить від його відповідності вимогам часу, і якщо такої відповідності немає, цей еталон сприймається як штучно нав'язаний і зумовлює опір.

Результатом цього етапу становлення є репродуктивна громадянська ідентичність. Це незріла форма, яка найчастіше виявляє себе або в громадянській конформності, або в громадянському протесті. Трапляється фіксація цієї форми громадянської ідентичності: особа залишається «бунтівником» проти держави, не визнає її влади та законів; або ж, навпаки, залишається поверхнево-конформною, удавано відтворює громадянські стереотипи, насправді глибоко відчужена від власної громадянськості.

Третій етап становлення громадянської ідентичності – *індивідуально-рольовий* – пов'язаний із початком практичної реалізації власних життєвих планів у організаційному середовищі держави, зокрема, з початком професійної діяльності та кар'єри. У цей період розвивається автентичне ставлення до держави і співгромадян; своїй громадянській належності надається сенс-цінність; засвоюється рольовий репертуар громадянина, який містить нормативно-індивідуалізовані способи взаємодії з державою в різних ситуаціях.

Роль громадянина дає змогу вступити у реальну взаємодію з державою у вигляді активності в її організаційному середовищі і реалізувати свою суб'єктність в ньому. Якщо ж реалізовується парадигма об'єктних відносин, роль громадянина уможливорює ігрову та сценарну взаємодію особистості з державою.

Результатом переживання особистістю третього етапу становлення громадянської ідентичності є утворення продуктивної громадянської ідентичності. За логікою розвитку, ця ідентичність досягає рівня зрілості; але за несприятливих умов і домінування суб'єкт-об'єктних чи об'єкт-суб'єктних відносин громадянина і держави виникає деструктивна ігрова або сценарна взаємодія з державою. Прикладом може бути гра «Переслідування» (аналогічна описаній Е. Берном грі «Алкоголік»): Держава-Переслідувач гнобить Громадянина (Жертву): душить непомірними цінами на комунальні послуги; не надає помешкання, а прописки вимагає тощо. Жертва потерпає, залишається на все життя незаможною і правопорушною, що дає їй такі психологічні вигоди: право скаржитися на державу і отримувати підтримку; моральне виправдання правопорушень («У нас чесним способом не заробиш»); право переадресувати відповідальність державі («Я маленька людина, від мене ніщо не залежить»). Попри це Жертва отримує від співгромадян увагу, підтримку і соціальне схвалення.

Становлення громадянської ідентичності спричиняється психологічними механізмами, які забезпечують його «запуск» і перебіг, накопичення кількісних змін та їх перехід до якісних трансформацій.

До *механізмів виникнення* громадянської ідентичності можна віднести інтеріоризацію стереотипів та атитюдів громадянства і наслідування моделей громадянської поведінки; результатом перебігу цих процесів є протоідентичність. До *механізмів розвитку* можна зарахувати індивідуацію змістів громадянськості та їх екстеріоризацію; результат цих процесів – репродуктивна громадянська ідентичність. *Механізми власне становлення (утвердження)* громадянської ідентичності – це імплементація досвіду взаємодії з державою і співгромадянами та осмислення інформації щодо держави і громадянськості. Внаслідок повноцінного перебігу усіх згаданих процесів (рис. 2) виникає зріла громадянська ідентичність як особистісне утворення.

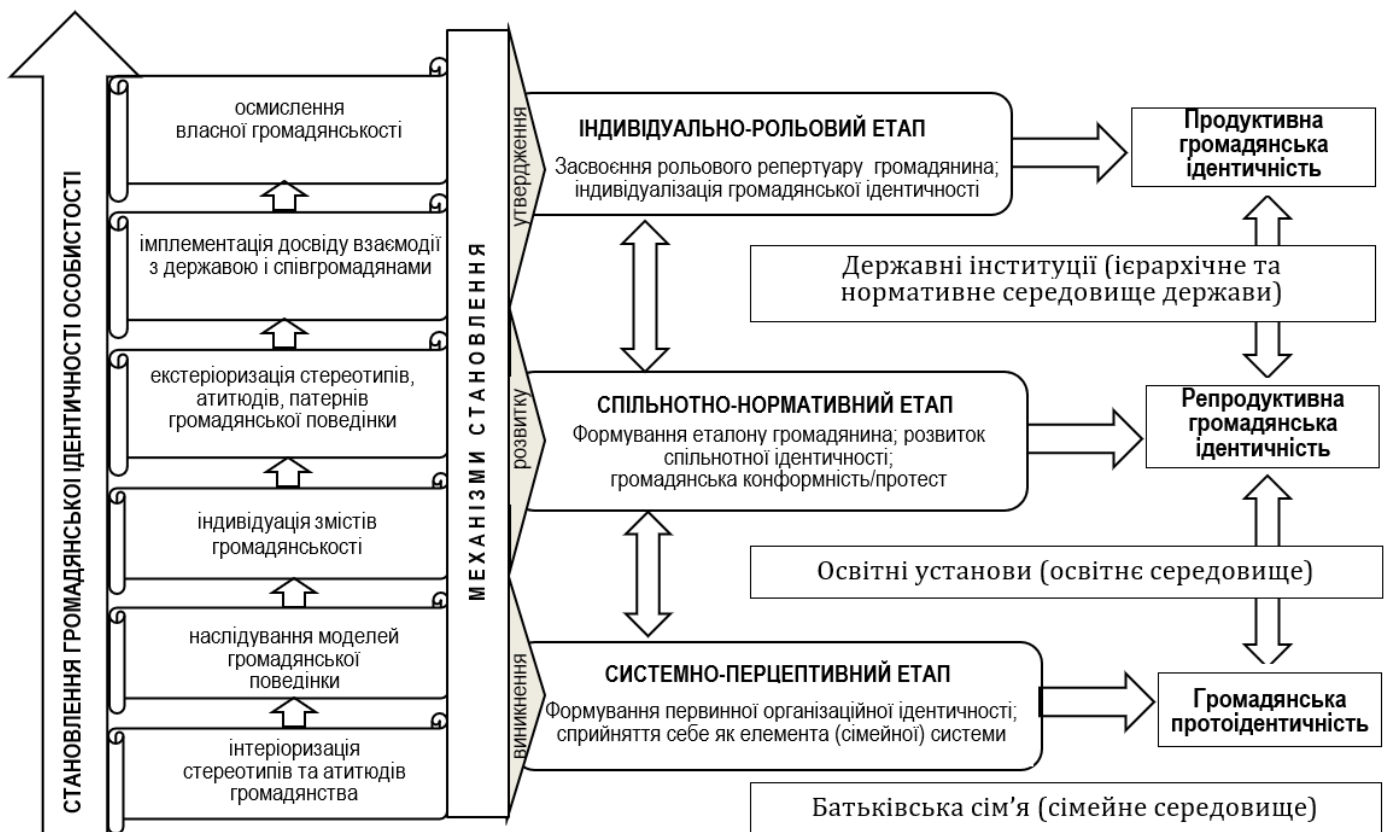

Рис. 2. Етапи, механізми та результати становлення громадянської ідентичності

У третьому розділі – «Емпірична верифікація організаційно-рольової концепції становлення громадянської ідентичності особистості» – операціоналізовано основні поняття дослідження, описано процедуру розробки та психометричного аналізу авторського тест-опитувальника «Діагностика зрілості та типу громадянської ідентичності особистості», обґрунтовано застосування в емпіричному дослідженні комплексу психологічних методів та технік (ділової гри, стандартизованого спостереження, ретроспективного наративу, тематичного аналізу).

Основними феноменами, які потребують емпіричного підтвердження в процесі верифікації організаційно-рольової концепції становлення громадянської ідентичності особистості, є: громадянська ідентичність як психологічне утворення особистості (встановлення рівня її зрілості); домінуючий вимір її функціонування (інституціональний, спільнотний, індивідуальний) і відповідний тип громадянської ідентичності; ознаки різних етапів становлення громадянської ідентичності особистості; дескриптори психологічних механізмів становлення громадянської ідентичності.

Для встановлення рівня зрілості та типу громадянської ідентичності було розроблено новий інструмент – авторський тест-опитувальник «Діагностика зрілості та типу громадянської ідентичності особистості». Цей тест містить 7 основних шкал і 6 субшкал.

Головними для встановлення рівня зрілості громадянської ідентичності є 4 шкали: «Стійкість», «Репрезентованість», «Суб'єктна орієнтація», «Концептуальність». Стійкість громадянської ідентичності означає її змістову константність, несхильність змінити державу підданства без істотної переоцінки цінностей та зміни его-ідентичності; їй протистоїть легка ситуативна змінюваність свого підданства, наприклад під впливом політичної кон'юнктури. «Репрезентованість» громадянської ідентичності дає змогу встановити її ієрархічне положення в структурі інших ідентичностей. Шкала «Суб'єктна орієнтація» встановлює готовність особистості бути джерелом активності у стосунках з державою, відповідальність за себе як громадянина і за свій внесок в життя держави, переживання себе суб'єктом. Шкала «Концептуальність» відображає розвинутість, деталізованість та відрефлексованість відносин особистості з державою (протилежним полюсом концептуальності громадянської ідентичності є її когнітивна простота, примітивність, схематизм).

Для оцінювання вимірів громадянської ідентичності використовуються 3 шкали: «Інституціональна спрямованість», «Спільнотна спрямованість», «Індивідуально-рольова/ігрова спрямованість». За шкалою інституціональної спрямованості громадянської ідентичності вимірюється рівень спрямованості громадянина на державу, його внутрішньої співвіднесеності з нею, залученості до організаційного середовища держави. Ця шкала містить 4 субшкали: «Когнітивна залученість», «Ціннісна залученість», «Громадянське самопочуття», «Поведінкова залученість». За шкалою «Спільнотна спрямованість» вимірюється рівень афіліації зі співгромадянами, інтеграції до спільноти громадян, прийняття їх як інгрупи. Ця шкала містить 2 субшкали: «Прийняття» (переживання, пов'язані зі сприйняттям себе частиною спільноти громадян) та «Інтеграція» (зв'язок зі спільнотою – усвідомлення подібності з співгромадянами, сприйняття зчеплення, зв'язку, спільності долі). Шкала «Індивідуально-рольова/ігрова спрямованість» застосовується для вимірювання рівня ототожнення з роллю громадянина – як в конструктивному, так і в деструктивному варіанті. Оцінюючи типові «ігрові» способи взаємодії громадянина з державою, громадянин може вибрати з-поміж запропонованих альтернативних транзакцій ті, які підтримують гру, і ті, які означають вихід з гри (перші, за класифікацією Е. Берна, відповідають транзакції «батько – дитина» і т.п.; другі – транзакції «дорослий – дорослий»). Для складання списку найтипівіших ролей та ігор громадян, було здійснено попереднє пілотне дослідження (96 осіб віком 18-52 років), в ході якого опитані описували найпоширеніші ігрові транзакції. До найтипівіших громадянських ролей (яким відповідають релевантні ігри), можна зарахувати ролі Жертви (28%) (головна теза гри: «Держава гнобить мене»), Патріота (11%) (теза: «Лише я люблю Україну, усі інші зрадники»), Зразкового Громадянина (9%) (теза: «Я краще усіх виконую громадянські обов'язки»), Пільговика (13%) (теза: «Ти утримуватимеш мене», позиція соціального паразитизму щодо держави), Ображеного (23%) (теза: «Якщо б не ця держава...»). Оскільки найтипівішими виявилися ролі, які характеризують деструктивний, ігровий спосіб взаємодії з державою, доцільно виявити, чи розрізняє респондент конструктивні та деструктивні транзакції, чи приймає він гру або відмовляється від ігрової взаємодії з державою. Твердження

тестової субшкали становили собою казуси, альтернативні розв'язання яких вказували на прийняття гри або вихід з неї.

Усі шкали тесту-опитувальника «Діагностика зрілості та типу громадянської ідентичності особистості» збалансовані за кількістю питань і смисловим навантаженням. На етапі апробації опитувальника було залучено 574 громадян віком 16-62 років, серед них 42% чоловіків, 58% – жінок. Перевірку надійності авторського тест-опитувальника зроблено за допомогою оцінювання внутрішньої узгодженості (за α -Кронбаха (0,76 – Інтегральна шкала «Зрілість громадянської ідентичності»; 0,85 – «Інституціональна спрямованість», 0,77 – «Спільнотна спрямованість»; 0,70 – «Індивідуально-рольова спрямованість»), методом «розчеплення» (коефіцієнт Спірмена-Брауна) та статистикою Гутмана – коефіцієнти кореляції від 0,66 до 0,89) та відтворюваності (методом тест-ретест за участі 215 осіб) через чотири тижні (коефіцієнт кореляції Пірсона – 0,78). Оцінювалася змістова та конвергентна валідність. Оцінка конструктивної валідності здійснювалася через визначення факторної структури опитувальника за допомогою експлораторного і конфірматорного факторного аналізу. В результаті створено надійний та валідний інструмент, який дає змогу досліджувати громадянську ідентичність.

Описано також дослідницький інструментарій, який дає змогу встановлювати ознаки того чи іншого етапу становлення громадянської ідентичності. Для знаходження дескрипторів того чи іншого етапу були застосовані техніки: 1) нарративу «Я у державі»; 2) ділової гри «Війна між державами» зі стандартизованим спостереженням за методикою Р. Бейлза. Вимірювалися показники: «організаційне самопочуття», «переживання власної значущості для організації», «цілісність сприймання організаційної реальності», «громадянська конформність», «громадянська протестність», а також домінуюча парадигма відносин з державою (суб'єкт-суб'єктна, суб'єкт-об'єктна, об'єкт-суб'єктна, об'єкт-об'єктна), що дало змогу встановити вираженість громадянської протоідентичності, репродуктивної та продуктивної громадянської ідентичності.

Для виявлення психологічних механізмів становлення громадянської ідентичності було застосовано комплекс методів:

1. Ретроспективний нарратив: респондентам пропонувалося пригадати, що їм доводилося чути в дитинстві від близьких людей про державу. Респонденти оцінювали рівень власної згоди з почутим «тоді» і «зараз». Також їх просили пригадати будь-яку громадянську поведінку близьких людей, яку вони пам'ятають, і оцінити рівень її прийняття «тоді» і «зараз». Крім того, вони мали згадати, чи реалізовували вони колись в своєму житті таку саму чи подібну поведінку, а також – чи доводилося їм здійснювати прямо протилежну громадянську поведінку. При цьому вони оцінювали цей свій досвід як вдалий чи невдалий.

2. Тематичний аналіз: призначався для обробки вербального змісту нарративів (Braun & Clarke, 2020, 2021; Terry et al., 2017). Аналіз відбувався за завчасно визначеними категоріями на основі теоретичної концептуалізації. Ці категорії були власне дескрипторами відповідних механізмів: 1) інтеріоризації громадянських настанов: репрезентація певних батьківських (або інших референтних осіб) настанов у пам'яті, їх відтворення; 2) наслідування зразків громадянської поведінки –

прийняття моделей громадянської поведінки, їх відтворення у буквальному чи протилежному (інвертованому) варіанті; 3) індивідуалізації – диференціація своїх та чужих поглядів; оцінювання громадянських диспозицій інших осіб та рефлексія змістів громадянськості; адаптація наявних громадянських контентів під свої власні громадянські погляди; 4) екстеріоризації громадянських настанов – застосування громадянських настанов референтних осіб у власному досвіді, а також ретрансляції власних громадянських диспозицій (або в комбінації з інтеріоризованими контентами); 5) імплементації індивідуального досвіду взаємодії з державою та співгромадянами – наявності рефлексії такого досвіду, готовності спиратися на нього при плануванні (цілеспрямованому чи мимовільному) подальшої такої взаємодії; 6) осмислення власних громадянських контентів (уявлень, поглядів, переживань, прагнень) – дискурс щодо них, вміння та готовність їх аналізувати, розглядаючи їх окремі елементи, створювати нові громадянські контенти, а також їх переосмислювати.

Четвертий розділ «Основні етапи становлення громадянської ідентичності особистості» присвячений результатам емпіричного дослідження особливостей становлення громадянської ідентичності особистості, серед яких головними є: характеристики зрілості громадянської ідентичності громадян України різного віку, статі, політичних поглядів; типи громадянської ідентичності, поширеність кожного з них; взаємозв'язки громадянської ідентичності з властивостями особистості та політико-психологічними орієнтаціями; основні закономірні етапи становлення громадянської ідентичності та їх психологічні особливості, а також затримки та девіації становлення громадянської ідентичності.

У дослідженні взяли участь 965 громадян віком 16-60 років (39% чоловіків, 61% – жінок). Як показали результати дослідження, громадянська ідентичність респондентів має різну ступінь зрілості. У 18% респондентів діагностовано зрілу громадянську ідентичність (про що свідчить поєднання високих балів за шкалами стійкості, репрезентованості, суб'єктних властивостей, концептуальності громадянської ідентичності). 61% опитуваних українських громадян мають середній рівень зрілості громадянської ідентичності. Водночас у 21% наявне поєднання низьких рівнів стійкості, репрезентованості, суб'єктних властивостей і концептуальності громадянської ідентичності, що свідчить про несформованість у них цього утворення, попри усвідомлення ними своєї громадянської належності.

37% мають високий рівень стійкості громадянської ідентичності. Це означає, що вони не готові раптово, під впливом обставин і без переоцінки цінностей змінити цю ідентичність. Низький рівень стійкості спостерігається у 21% респондентів. 29% респондентів мають високий рівень концептуальності громадянської ідентичності, але 34% – низький, що свідчить про недостатню усвідомленість та відрефлексованість цього утворення у громадян. Високий рівень суб'єктної орієнтації громадянської ідентичності притаманний найменшій кількості респондентів – 26%, тоді як низький – 33%. Звідси випливає, що становлення концептуальності та суб'єктної орієнтації, як ознак зрілості громадянської ідентичності, є найбільш складним і проблемним.

Кореляційний аналіз з використанням критерію Пірсона виявив зв'язки ($p \leq 0,01$) показника зрілості громадянської ідентичності з хронологічним ($r=0,26$) та

психологічним ($r=0,43$) віком особи, інтегральною шкалою особистісної зрілості ($r=0,38$ – за методикою А. Мікляєвої; $r=0,41$ – за методикою Ю. Гільбуха; $r=0,36$ – за методикою О. Солдатової), а також її показниками: рефлексивною зрілістю ($r=0,33$), моральною зрілістю ($r=0,38$), когнітивною зрілістю ($r=0,34$), відповідальністю за вибір ($r=0,34$), усвідомленістю власних цінностей ($r=0,32$), відповідністю собі ($r=0,38$), ставленням до свого Я ($r=0,37$), почуттям громадянського обов'язку ($r=0,42$), відповідальністю ($r=0,33$), саморозвитком ($r=0,31$), самостійністю ($r=0,27$), демократизмом ($r=0,35$), правою політичною орієнтацією ($r=0,26$), авторитаризмом ($r=-0,33$), україноцентризмом як політичною цінністю ($r=0,39$). Зростання психологічного віку сильніше пов'язане з дозріванням громадянської ідентичності, ніж хронологічного. Люди з більш зрілою громадянською ідентичністю характеризуються вищими показниками особистісної зрілості, сильніше підтримують демократичні цінності та норми, а також схильються до соціально-економічної моделі розвитку держави, що спирається, здебільшого, на власні сили.

Серед респондентів виявлено 8 типів громадянської ідентичності: Інституціонально-спільнотний (17%), Латентний (16%), Ігровий (16%), Спільнотно-ігровий (15%), Інституціонально-ігровий (12%), Спільнотний (11%), Різнобічний (8%), Державницький (Інституціонально-рольовий) (5%). Як видно з результатів, значна частина (43%) громадян схильні вступати з державою в «ігрову» інтеракцію, в якій домінують парадигми суб'єкт-об'єктного/об'єкт-суб'єктного типу. Слід зазначити також спільнотну орієнтацію ігрової та сценарної взаємодії з державою, що вказує на запозичення ігор і сценаріїв у оточуючих, на наявність сценарної взаємодії в «скриптах» громадянської ментальності. Обираючи ігрову взаємодію з державою, особистість орієнтується на стереотипи; часто гра зумовлена більшою мірою конформністю, ніж усвідомленим вибором.

В результаті факторного аналізу (методом головних компонент з Varimax-обертанням) емпіричних даних (показників громадянської ідентичності та її вимірів, дескрипторів етапів становлення громадянської ідентичності, особистісних властивостей, хронологічного та психологічного віку, ознак кризових переживань) отримано чотирьохфакторну модель, яка пояснює 76,5% загальної варіативності даних.

Перший фактор «Прототипність» (25,8% дисперсії) об'єднує інституціональну спрямованість громадянської ідентичності (0,80), інтерес та емоційну насиченість життя (0,74), відповідність самому собі (0,70), здатність до психологічної близькості (0,69), концептуальність громадянської ідентичності (-0,67), рефлексію власних громадянських настановлень (-0,65), позитивне мислення (0,61), організаційне самопочуття (0,61), переживання власної значущості для організації (0,55), цілісність сприймання організаційної реальності (0,51).

Другий фактор «Еталонність» (21,4% дисперсії) містить показники: спільнотна спрямованість громадянської ідентичності (0,72), радикалізм (0,70), тривожність (0,68), жорсткість (0,68), локус контролю–життя (-0,67), відповідальність (0,60), прийняття теперішнього (-0,60), громадянська конформність (0,57), громадянська протестність (0,55), стійкість громадянської ідентичності (-0,53), конформізм (0,50).

Третій фактор «Самореалізація» (19% дисперсії) об'єднує індивідуально-рольову/ігрову спрямованість громадянської ідентичності (0,86), дипломатичність (0,80), практичність (0,78), силу Его (0,75), мотивацію досягнень (0,72), результативність (0,69), самостійність (0,66), терпимість (-0,61), осмисленість життєвого шляху (0,55), хронологічний вік (0,51).

До четвертого фактору «Криза» (10% дисперсії) увійшли показники: внутрішні ознаки кризи (0,75), зовнішні ознаки кризи (0,69), усвідомлення власних цінностей (-0,66), соціальна фрустрованість (0,61), ставлення до власного Я (0,60), зрілість громадянської ідентичності (0,56), емоційна зрілість (0,55), саморозвиток (0,52), психологічний вік (0,50).

Отже, можна говорити про чотири окремі групи процесів, які зумовлюють особистісно-громадянські трансформації та зміни громадянської ідентичності. Хоча лише дві з цих груп пов'язані з хронологічним та психологічним віком респондентів, є підстави стверджувати наявність послідовності усіх груп вказаних трансформацій. Тут спостерігається певна логіка переходу з етапу на етап: якщо на першому з них («Прототипність») виявляє себе цілісне сприймання організації і себе в ній, позитивність, самототожність, водночас – відсутність концептуальності та рефлексивності, домінування цілісності (вияви протоідентичності), то на другому («Еталонність») – характеристики зовнішньої регуляції, юнацького максималізму, бунтарства і конформності у становленні громадянської ідентичності. Третій етап («Самореалізація») втілює прагматизм, практичну дію та досягнення (в «ігровій» чи конструктивній формі, сформованість парадигм взаємодії з державою), орієнтацію на власне Я – усе це є ознаками індивідуально-рольового етапу становлення громадянської ідентичності. Непередбачуваним є етап «Кризи», де негативні переживання та фрустрованість життям в державі поєднуються з виявами зрілості особистості та її громадянської ідентичності.

Тлумачення вказаних трансформацій як етапів становлення громадянської ідентичності зумовлює запитання щодо послідовних переходів з одного на інший. Різний «розмір» (пояснювальна спроможність) факторів означає, що одні етапи є універсальнішими, ніж інші. Так, етап «Прототипність» є найуніверсальнішим – відображені у ньому процеси становлення громадянської ідентичності разом з особистісними корелятами проходять усі. Етап «Еталонність» є менш універсальним, що означає його ситуативну репрезентованість (можливо, не у всіх респондентів). Найбільш специфічним є етап «Кризи», що свідчить про найменшу репрезентованість цього етапу серед респондентів. Усе це підтверджує нашу гіпотезу про те, що досягнення стану зрілої громадянської ідентичності не є «автоматичним»; її становлення у конкретної особи може завершитися навіть на першому етапі.

Затримка розвитку громадянської ідентичності може припадати вже на перший етап, який характеризується невідрефлексованістю, низькою концептуальністю цієї ідентичності. Ця затримка зумовлює дефіцитарність громадянської ідентичності, однак дає змогу елементарного, базового функціонування в організаційному середовищі держави.

Натомість затримка на другому етапі становлення громадянської ідентичності може зумовити її деформації. Адже емоційно-ціннісна та поведінкова фіксація на

еталонності, протестності та конформності пов'язані (як показав факторний аналіз) з жорсткістю та водночас нестійкістю громадянської ідентичності. Це може виявлятися як у знеціненні, так і в нарцисичній самозакоханості у власний патріотизм (тоді на третьому етапі цей комплекс виявлятиметься у обранні ролі «Патріота» в ігровій чи сценарній взаємодії і т.д.).

Затримка розвитку громадянської ідентичності на третьому, індивідуально-рольовому етапі пов'язана здебільшого з домінуванням суб'єкт-об'єктної або об'єкт-суб'єктної парадигми стосунків з державою (третій фактор «Самореалізація»). Вона полягає у реалізації ігрової взаємодії, яка зовні виглядає як нормальна продуктивна взаємодія з державою, але насправді виступає її сурогатом.

Отже, процес становлення громадянської ідентичності розгортається в кілька закономірних етапів, які передбачають її виникнення у вигляді організаційної протоідентичності, розвиток до рівня репродуктивної громадянської ідентичності та власне становлення як в індивідуально-рольовій взаємодії з державою, так і в результаті подолання криз, переоцінки та переосмислення цінностей, зокрема громадянських.

У п'ятому розділі **«Психологічні механізми становлення громадянської ідентичності особистості»** дослідницьку увагу сконцентровано на функціонуванні механізмів, що забезпечують процес становлення громадянської ідентичності, основних тенденціях їх перебігу, утворенні психологічних результатів на кожному з етапів відповідного становлення.

Емпіричній перевірці піддавалося припущення про можливість надання статусу головних механізмів становлення громадянської ідентичності таким процесам, як: інтеріоризація, екстеріоризація, індивідуація змістів громадянськості (громадянських контентів), наслідування моделей громадянської поведінки, імплементація досвіду взаємодії з державою, осмислення інформації щодо держави і громадянства. Це означає емпіричну верифікацію зв'язку механізмів виникнення, розвитку і утвердження громадянської ідентичності між собою, а також з кожним із результуючих утворень кожного етапу становлення громадянської ідентичності – а саме, протоідентичністю, репродуктивною і продуктивною громадянською ідентичністю.

Вираженість згаданих процесів-механізмів у кожної особистості вимірювалася за допомогою процедури ретроспективного нарративу – тексту, котрий оброблявся методом тематичного аналізу, і вираховувалася як питома вага відповідної категорії.

Дескриптори усіх виокремлених нами психологічних механізмів становлення громадянської ідентичності достатньою мірою репрезентовані у ретроспективних нарративних текстах респондентів, однак їх «задіяність» є нерівномірною. Так, до найуніверсальніших механізмів становлення громадянської ідентичності можемо зарахувати інтеріоризацію стереотипів та атитюдів громадянства (25%), наслідування моделей громадянської поведінки (23%) та індивідуацію громадянських контентів (19%). Менш універсальним, але доволі поширеним є механізм екстеріоризації змістів громадянськості (15%). Більш специфічними і менш поширеними виявилися механізми імплементації індивідуального досвіду взаємодії з державою (10%) та осмислення власних громадянських диспозицій (щодо держави і громадянства) (8%).

Отже, інтеріоризація, наслідування та індивідуація громадянських контентів є базовими механізмами, які забезпечують створення основ громадянської ідентичності (передусім, протоідентичності): наслідування моделей громадянської поведінки є механізмом навчання цій поведінці, інтеріоризація змістів громадянськості та громадянської ментальності становить основу для подальшого їх осмислення; індивідуація цих змістів забезпечує творення особистісних сенсів усього, що людина робить як громадянин.

Кореляційний аналіз виявив взаємозв'язки між дескрипторами таких механізмів становлення громадянської ідентичності: інтеріоризація та наслідування ($r=0,41$, $p=0,0017$), інтеріоризація та екстеріоризація ($r=0,33$, $p=0,0192$), наслідування та індивідуація ($r=-0,29$, $p=0,0343$), індивідуація та екстеріоризація ($r=0,38$, $p=0,0024$), індивідуація та осмислення ($r=0,31$, $p=0,0257$), імплементація та осмислення ($r=0,42$, $p=0,0013$). Ці результати дають нам підстави об'єднати згадані процеси по парах (коефіцієнти кореляцій у цих парах психологічних механізмів є найвищими; наявна змістова «пролонгованість» між парами механізмів): наслідування та інтеріоризація громадянських контентів; індивідуація та екстеріоризація; імплементація досвіду взаємодії з державою та осмислення інформації стосовно держави і громадянства. Щодо тлумачення інших механізмів як таких, що не об'єднуються на тому чи іншому етапі становлення громадянської ідентичності, то виявлений взаємозв'язок між механізмами інтеріоризації та екстеріоризації громадянських стереотипів та атитюдів громадянства можна пояснити спільністю змістів, які засвоюються з батьківських настанов і потім відтворюються у громадянській поведінці. Аналогічно взаємозв'язок між індивідуацією та осмисленням власної громадянськості полягає у наданні індивідуальних значень, смислів, цінності як елементам власної громадянської ідентичності, так і цій ідентичності загалом (індивідуація громадянських контентів є своєрідною передумовою їх осмислення, тому й логічна послідовність їх відповідна: спочатку індивідуація, потім осмислення). Щодо оберненого зв'язку між наслідуванням моделей громадянської поведінки та індивідуацією, то ці психологічні механізми істотно різняться за змістом: якщо наслідування передбачає уподібнення, повторення, відтворення, то індивідуація – навпаки.

Наявність взаємозв'язків між дескрипторами згаданих процесів та утвореннями громадянської ідентичності дає підстави називати їх механізмами становлення громадянської ідентичності (табл. 1).

Отримані результати дають підстави стверджувати, що згадані утворення громадянської ідентичності формуються саме у зв'язку з відповідними механізмами, і як результат їх перебігу: 1) інтеріоризація стереотипів та атитюдів громадянськості, наслідування моделей громадянської поведінки є механізмами первинного формування громадянської ідентичності у вигляді протоідентичності; 2) екстеріоризація засвоєних стереотипів та атитюдів громадянськості, індивідуація змістів громадянства є механізмами розвитку громадянської ідентичності і її формування у вигляді репродуктивної громадянської ідентичності; 3) імплементація досвіду взаємодії з державою, осмислення власної громадянськості є механізмами остаточного становлення зрілої, продуктивної громадянської ідентичності.

Таблиця 1

Кореляції між дескрипторами механізмів становлення громадянської ідентичності й протоідентичності, репродуктивної та продуктивної ідентичностей (коефіцієнт Пірсона)

Механізми становлення \ Утворення ГІ	Протоідентичність	Репродуктивна ідентичність	Продуктивна ідентичність
Інтеріоризація	0,43**	0,25*	0,12
Наслідування	0,36**	0,29*	0,28*
Екстеріоризація	0,09	0,41**	0,22
Індивідуація	0,10	0,37**	0,11
Імплементация	0,08	0,23	0,35**
Осмилення	0,14	0,18	0,29**

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$

Дані, наведені в таблиці 1, дають інформацію про специфіку деяких механізмів становлення громадянської ідентичності. Так, показники механізму наслідування моделей громадянської поведінки мають зв'язок з усіма результуючими формами громадянської ідентичності, що також свідчить про універсальність цього механізму. Отже, механізм наслідування залишається актуальним на різних етапах дозрівання громадянської ідентичності: навіть зрілий громадянин продовжує в чомусь наслідувати співгромадян. Натомість механізм інтеріоризації громадянських настановлень (батьків чи референтних осіб) пов'язаний з ознаками як протоідентичності, так і репродуктивної ідентичності, що свідчить про істотну залученість цього механізму під час (і для) формування цих утворень громадянської ідентичності; однак цей механізм втрачає свою дієвість при становленні продуктивної ідентичності. Механізми екстеріоризації та індивідуації «набирають силу» при формуванні репродуктивної громадянської ідентичності, тоді як у становленні протоідентичності та продуктивної ідентичності вони задіяні мало. Нарешті, механізми імплементації власного досвіду взаємодії з державою і його осмилення найменше пов'язані з початковими утвореннями громадянської ідентичності. Це збігається з наведеними вище даними про відносно меншу репрезентованість у респондентів цих механізмів порівняно з іншими. Значення осмилення свого громадянського досвіду зростає в ході дозрівання громадянської ідентичності, у становленні її зрілих форм.

В результаті факторного аналізу методом головних компонент з Varimax-обертанням дескрипторів психологічних механізмів виникнення, розвитку та власне становлення (утвердження) громадянської ідентичності, показників форм її дозрівання (протоідентичності, репродуктивної та продуктивної), ознак етапності тощо отримано двофакторну модель, яка пояснює 60,1% загальної варіативності даних.

Перший фактор («Репродуктивність – Продуктивність громадянської ідентичності», 37,8% дисперсії) об'єднав у собі показники осмилення власної громадянськості (0,64), репродуктивності громадянської ідентичності (0,64), продуктивності громадянської ідентичності (0,63), громадянської конформності (0,62), громадянської протестності (0,61), суб'єктної орієнтації (0,59),

концептуальності (0,58), спільнотної спрямованості (афіліації зі співгромадянами) (0,53).

До другого фактору («Наслідування – індивідуація», 22,3% дисперсії) увійшли дескриптори механізмів наслідування (0,64), індивідуації (0,62), інтеріоризації (0,59) та екстеріоризації (0,55) громадянських стереотипів та атитюдів, стійкість громадянської ідентичності (0,53), репрезентованість громадянської ідентичності (0,51).

Отже, якщо перший фактор описує характеристики зрілої/незрілої громадянської ідентичності, то другий – власне психологічні механізми її розвитку, з яких перший – наслідування – є одним з найбільш універсальних. Це означає, що факторний простір у даному випадку описує процесуальність становлення громадянської ідентичності – як механізми її розвитку, так і результати. При цьому репродуктивність та продуктивність громадянської ідентичності увійшли до одного фактору, що свідчить як про їх протиставленість (за інтерпретацією тестових показників), так і про їх спільну природу.

Звертає на себе увагу той факт, що протоідентичність як базове утворення громадянської ідентичності, не увійшла до жодного з факторів. Це свідчить як про те, що протоідентичність позбавлена вузько-громадянського змісту (бо становить лише організаційну основу формування громадянської ідентичності), так і про її специфіку: цілісність, нераціональну природу, відсутність рефлексії, неусвідомленість. Водночас механізми її формування мають неспецифічний характер і впливають на інші утворення та етапи становлення громадянської ідентичності.

Порівняльний аналіз (ANOVA, тест Шеффе) виявив статистично значущо ($p < 0,05$) *нижчі* значення дескрипторів механізмів індивідуації і осмислення власного громадянського досвіду у Латентного типу громадянської ідентичності, у порівнянні з іншими типами; і статистично *вищі* значення дескрипторів механізмів наслідування та індивідуації громадянських контентів у Ігрового типу; імплементації та осмислення у Різнобічного типу.

Це свідчить про особливу вагу цих механізмів у формуванні різних типів громадянської ідентичності і дає розуміння причин затримок та особливостей становлення громадянської ідентичності. Оскільки саме в Латентному типі втілюється несформованість, незрілість громадянської ідентичності, то виявлені відмінності означають брак «задіяності» механізмів індивідуації та осмислення. Звідси випливає, що затримка становлення громадянської ідентичності бере початок на другому – спільнотно-нормативному – етапі її розвитку і посилюється на третьому. Брак індивідуації змістів громадянськості та її осмислення означають формальне ставлення до власної громадянської ідентичності, сприяють її знеціненню, внаслідок чого вона на все життя може залишатися незрілою.

У шостому розділі «Соціально-психологічні та політико-психологічні чинники становлення громадянської ідентичності особистості» проаналізовані результати емпіричного дослідження соціально-психологічних та політико-психологічних чинників становлення зрілої громадянської ідентичності. До соціально-психологічних чинників увійшли соціально-перцептивні, ціннісні та особистісні характеристики, до політико-психологічних – політичні погляди

респондентів. Ці дані були отримані в результаті анкетування, у якому взяло участь 210 громадян віком від 26 до 58 років (по 105 представників з низьким та високим рівнем зрілості громадянської ідентичності), 58% – жінок, 42% – чоловіків, 55% – містян, 45% – селян.

Порівняльний аналіз (за Т-критерієм Стьюдента) виявив статистично значущі відмінності у осіб з низьким та високим рівнем зрілості громадянської ідентичності за такими показниками: готовність до громадянської партиципації ($p=0,001$); значущість ідеї державності ($p=0,029$); соціальна компетентність ($p=0,042$); законність як цінність ($p=0,024$); турбота держави про громадян ($p=0,043$); можливість самореалізації в державі ($p=0,007$); самозарадність ($p=0,008$); комунікативна компетентність ($p=0,039$); задоволення очікувань від держави ($p=0,002$); цінність рівності прав і свобод ($p=0,048$), значущість ідеї національної держави ($p=0,034$); самостійність ухвалення рішень ($p=0,043$); досвід відстоювання громадянських прав ($p=0,001$); почуття персональної захищеності в державі ($p=0,048$); почуття захищеності власності ($p=0,035$); здатність підтримувати баланс між індивідуальними та груповими інтересами ($p=0,028$); орієнтація на діалог з владою ($p=0,000$); прийнятність стандартів життя в державі ($p=0,032$); прагнення розширення можливостей самоврядування ($p=0,001$); прагнення розширення законного впливу на державну владу ($p=0,048$), підтримка цінностей та норм демократії ($p=0,010$), цінність культури і гуманності суспільства ($p=0,009$), україноцентризм як політична цінність ($p=0,047$), євроінтеграція як політична цінність ($p=0,011$), прагнення прозорості і визначеності державної політики ($p=0,049$), самоорганізованість ($p=0,045$), консолідованість громадян ($p=0,032$), значущість національної ідентичності ($p=0,009$), цінність свободи слова ($p=0,048$).

З метою узагальнення значної кількості отриманих диференціюючих ознак був проведений факторний аналіз методом головних компонент з Varimax-обертанням результуючої нормативної матриці факторних навантажень. Виявлено 4 фактори, які загалом пояснюють 75,4% загальної дисперсії.

Перший фактор «*Образ держави*» (28,2% дисперсії) охоплює показники сприймання держави свого громадянства: турбота держави про громадян (0,71), можливість самореалізації в державі (0,64), почуття персональної захищеності в державі (0,57), почуття захищеності власності в державі (0,56), консолідованість громадян (0,53), прийнятність стандартів життя в державі (0,52), задоволення очікувань від держави (0,51).

Другий фактор «*Політичні погляди*» (19,6% дисперсії) включає показники: україноцентризм як політична цінність (0,72), підтримка цінностей та норм демократії (0,68), євроінтеграція як політична цінність (0,64), орієнтація на діалог з владою (0,63), прагнення розширення можливостей самоврядування (0,62), прагнення розширення законного впливу на державну владу (0,59), прагнення прозорості і визначеності державної політики (0,53).

До третього фактору «*Громадянська компетентність*» (16,2% дисперсії) увійшли: готовність до громадянської партиципації (0,74), самозарадність (0,69), здатність підтримувати баланс між індивідуальними та груповими інтересами (0,65), соціальна компетентність (0,63), комунікативна компетентність (0,62), автономність

ухвалення рішень (0,62), самоорганізованість (0,59), досвід відстоювання громадянських прав (0,53).

Четвертий фактор «Цінності» (11,4% дисперсії) об'єднав у собі показники: значущість національної ідентичності (0,69), значущість ідеї державності (0,68), значущість ідеї національної держави (0,55), цінність свободи слова (0,52), цінність рівності прав і свобод (0,51), цінність культури і гуманності суспільства (0,50), законність як цінність (0,50).

Після обчислення факторних оцінок (factor scores), тобто значень факторів для кожного респондента був застосований дискримінантний аналіз із покроковим методом для визначення «ваги», тобто рівня внесків цих факторів у спроможність розрізняти (дискримінувати) громадян з різним рівнем зрілості громадянської ідентичності. Усі чотири узагальнених чинників увійшли до дискримінантної моделі. Загальне значення лямбди Уїлкса (Wilks' Lambda) для дискримінантного аналізу з врахуванням усіх включених змінних дорівнює 0,29010 (при $p \leq 0,00001$), що свідчить про достатньо якісне розділення за цими чинниками осіб з низьким та високим рівнем зрілості громадянської ідентичності. Отож, результати дискримінантного аналізу підтверджують важливість цих чинників у становленні громадянської ідентичності.

З метою визначення внеску кожного чинника у становлення зрілої громадянської ідентичності був використаний метод множинного регресійного аналізу. Залежною змінною обрано інтегральний показник зрілості громадянської ідентичності, незалежними змінними – отримані у результаті факторного аналізу і підтверджені дискримінантним аналізом чотири узагальнених чинники.

Коефіцієнт множинної кореляції ($R=0,82$, $p \leq 0,00001$) побудованої регресійної моделі є статистично значущим і вказує на високий ступінь залежності інтегрального показника зрілості громадянської ідентичності із сукупністю змінних: Цінності (значення Beta-коефіцієнту – 0,502392), Громадянська компетентність (Beta=0,412087), Образ держави (Beta=0,402122) та Політичні погляди (Beta=0,295217). Загалом регресійна модель пояснює 67% ($R^2=0,67$) дисперсії залежної змінної. Варто зазначити, що визначені змінні, зважаючи на складність феномену громадянської ідентичності, не є єдиними чинниками її становлення, вони діють разом з іншими, не врахованими у цій моделі. Проте, у даній регресійній моделі всі чинники мають додатні значення, відтак є такими, що позитивно впливають та сприяють становленню зрілої громадянської ідентичності особистості.

Отже, важливими чинниками становлення громадянської ідентичності є *особистісні цінності*, що включають продержавницькі/національні цінності та цінності гуманності, законності, рівності прав і свобод; *громадянська компетентність*, що передбачає соціальну та комунікативну компетентність, готовність до громадянської партиципації, здатність до відстоювання громадянських прав, а також до балансу між індивідуальними та груповими інтересами, здатність брати на себе відповідальність за власне існування, результати діяльності та взаємодію (самозарадність); *образ держави* як такої, що надає можливості для власної самореалізації та задоволення потреб; *політичні погляди*, насамперед, євроцентричні та україноцентричні, а також що передбачають необхідність більшої

прозорості і визначеності державної політики, розширення можливостей законного впливу на владу.

Порівняльний аналіз даних мешканців сіл і міст показав, що для селян найпотужніший вплив на становлення зрілої громадянської ідентичності здійснюють особливості сприйняття держави (Образ держави) ($Beta=0,42$) та Цінності ($Beta=0,38$), потім Політичні погляди ($Beta=0,30$) і Громадянська компетентність ($Beta=0,25$), тоді як для містян найсильніший вплив на становлення зрілої громадянської ідентичності здійснюють Громадянська компетентність ($Beta=0,40$), Політичні погляди ($Beta=0,39$), Цінності ($Beta=0,36$) і тільки потім Образ держави ($Beta=0,30$).

Порівняння перших, найбільш значущих, предикторів побудованих регресійних моделей для респондентів різної статі та місця проживання показало збіг їх значень для чоловіків і містян, жінок і селян. Отже, розгортання громадянської ідентифікації жителів міст здійснюється за умовно «чоловічою» моделлю (соціально-політична актуалізація, самоздійснення у організаційному просторі держави як вияв суб'єктності), а жителів сіл – за «жіночою» моделлю (важливим є комфортність проживання у державі, безпека, сталість форм соціальної взаємодії).

Сьомий розділ – «Психолого-консультативна робота з деформаціями громадянської ідентичності особистості (на основі методологічних положень транзакційного аналізу) – присвячений закономірностям осмислення особистістю власних життєвих ігор та сценаріїв, наявних у неї в стосунках з державою, описанню типових ігор та можливостей психолого-консультативної роботи щодо «виходу з гри» – переведення диспозицій клієнта в конструктивне русло, апгрейду громадянської ідентичності.

Психолого-консультативна робота охоплювала 36 осіб – учасників попередніх досліджень, які визнали у себе схильність до ігрової чи сценарної взаємодії з державою і бажання перевести її в конструктивніше русло. Найпоширенішими іграми у них були: «Переслідування» (33,3%), «Якщо б не ця держава» (27,7%); рідше – «Пільговик» (14%), «Патріотизм» (14%) і «Зразковий громадянин» («Трудовий героїзм») (11%).

Ці ігри за своєю суттю ідентичні описаним Е. Берном іграм людей з тією різницею, що сурогатні стосунки тут мають місце між особистістю і державою і ґрунтуються на суб'єкт-об'єктній або об'єкт-суб'єктній парадигмах відносин між ними. Психологічна робота з іграми здійснювалася згідно з постулатами транзакційного аналізу у консультуванні і психотерапії (Berne, 1961; Corey, 2013; Vos & Rijn, 2021).

За програмою психолого-консультативної роботи, клієнт у супроводі психолога проходив чотири етапи усвідомлення власної гри. Результатом мало стати: 1) відмова від гри; 2) усвідомлення власної парадигми відносин з державою і її зміна; 3) напрацювання нових (не-ігрових) способів поведінки в «тригерних» ситуаціях взаємодії з державою.

Перший етап передбачав первинне усвідомлення гри. На ньому клієнт за допомогою консультанта формулював тезу (основне призначення гри); знаходив свій психологічний виграш, ролі та найкритичніші транзакції гри, а також антитезу (можливість зупинити гру). В такий спосіб гра була проаналізована, негативно

оцінена і відкинута на раціональному рівні. За бажанням клієнта аналізувалися «ігри з боку держави».

Другий етап присвячувався роботі з протоїдентичністю клієнта, виявлялася специфіка роботи механізмів наслідування та інтеріоризації стереотипів громадянського мислення в його дитинстві. На основі своїх дитячих спогадів клієнт намагався знайти момент «початку» цієї гри. Згідно з Е. Берном, у дитинстві гри спонукають: суперечливі батьківські настанови та вимоги; залучення до батьківської гри; приклад батьків або референтних осіб. Пропонувалося також пригадати (відтворити) альтернативні моделі поведінки. На цьому етапі з'ясовувалося самопочуття особи в сім'ї як організації, основні джерела дискомфорту і можливі альтернативи.

На третьому етапі увага була спрямована на репродуктивну громадянську ідентичність; аналізувалися джерела суб'єкт-об'єктної / об'єкт-суб'єктної парадигми стосунків особистості з державою та можливі емоційні фіксації на позиціях громадянської протестності або громадянської конформності. Ці ситуації зазвичай були «тригерними» (наприклад, можливість безкарного порушення/обману держави або спокуса віктимізації себе в стосунках з органами влади) і запускали механізм ігрових транзакцій.

На четвертому етапі робота здійснювалася з виявленими «тригерними» ситуаціями. Особа мала визначити зумовлені ними звичні ігрові транзакції і прописати натомість прийнятні/бажані для себе не-ігрові транзакції, а також результат – як прагматичний, так і емоційно-ціннісний. У такий спосіб досягалися зміни в громадянській ідентичності, а також в уявній громадянській поведінці.

Виявлено деякі складнощі психологічного консультування з приводу громадянської ідентичності: 1) психологічний опір клієнтів (67%); 2) «повторна травматизація» при спогадах суперечливої громадянської поведінки батьків або суперечливих батьківських настанов щодо держави (25%); 3) складність утворення нових «ходів громадянського мислення», альтернативних ігровим транзакцій на завершальному етапі (75%). Так, психологічний опір становив собою заперечення наявності гри або ігрових / сценарних транзакцій між громадянином і державою; можливості зупинити гру чи «вийти з гри»; наявності будь-якого психологічного «підтексту» в транзакціях громадянина та держави, а також полягав у відстоюванні правильності (моральної виправданості) саме такої поведінки з боку громадянина, оскільки партнерську взаємодію унеможлиблює, на думку клієнтів, сама держава. Наприклад, у роботі з грою «Якщо б не ця держава» клієнт виявляв опір на першому етапі, який виражався у посиленні звинувачення держави («Так, я скаржуся усім на нашу державу. І може, я так насправді виправдовую свою громадянську пасивність. Але ця критика виправдана. В радянські часи держава мені дала би квартиру, а зараз я маю купити її сам – за яку зарплату?!»). Усвідомлення меж власної відповідальності і відповідальності держави відбулося під час порівняння власних громадянських диспозицій і Ідеального Українця (образ, якому клієнт приписував фінансову успішність, підприємливість, оптимізм), що допомогло відійти від фіксації на громадянській протестності та від образу на державу, а також полегшив відпрацювання нових моделей громадянської поведінки.

Аналіз результативності цієї психолого-консультативної роботи здійснювався статистичним порівнянням даних діагностики громадянської ідентичності до і після консультування. Порівняльний аналіз результатів до і після консультативної роботи (із застосуванням критерію Вілкоксона) засвідчив наявність статистично значущих відмінностей у показниках ідентичності. Найбільше змінився показник концептуальності ($p=0,002$): зростала деталізованість, відрефлексованість власної громадянськості, а також показник суб'єктності ($p=0,015$): особистість більшою мірою позиціонувала себе автором власного життя в стосунках з державою, усвідомлювала відповідальність як за власний розвиток, так і за розвиток держави. Підвищилося положення громадянської ідентичності в ієрархічній структурі інших ідентичностей ($p=0,039$). Зафіксовано також зміни у 47% клієнтів типу громадянської ідентичності, зокрема, Інституціонально-ігровий та Спільотно-ігровий типи трансформувалися на Державницький та Рівнобічний типи, у 6% клієнтів, що мали Ігровий та Інституціонально-ігровий типи – на Латентний тип. Зміни типів пояснюються трансформаціями складових громадянської ідентичності, зокрема концептуальності та суб'єктної орієнтації. Якщо особистість «виходить з гри», її ставлення до себе і до держави стає більш суб'єктним. Актуалізацію Латентного типу як відповідь на роботу в консультуванні можна інтерпретувати як тимчасовий «тайм-аут» для подальшого переструктурування громадянської ідентичності.

Отже, консультативна робота з громадянською ідентичністю особистості спричиняла її оновлення.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове розв'язання проблеми становлення громадянської ідентичності особистості; представлено наукову концепцію, яка надає системну інтерпретацію процесу становлення громадянської ідентичності з позиції організаційно-рольового підходу.

Здійснений теоретичний, емпіричний і практико-психологічний аналіз феномена громадянської ідентичності та особливостей її становлення дає змогу зробити такі висновки.

1. Поняття громадянської ідентичності не має однозначного тлумачення ні в українських, ні в закордонних науково-психологічних джерелах. Водночас наукові напрацювання щодо ідентичності в організаційній та політичній психології, рольових теоріях, психології суб'єктності дають основу для інтерпретації природи громадянської ідентичності як організаційно-рольової. Результати аналізу узагальнені в *організаційно-рольовій концепції становлення громадянської ідентичності особистості*, яка на основі організаційно-рольового та суб'єктно-орієнтованого підходу до аналізу стосунків особистості й держави пояснює онтологічну сутність феномену громадянської ідентичності, розкриває етапи та механізми її становлення, а також деформації громадянської ідентичності, зумовлені перешкодами функціонування відповідних механізмів.

2. Громадянська ідентичність розглядається як різновид організаційної ідентичності, що становить ціннісно-сміслову переживання особистістю тотожності з собою як громадянином держави і виявляється в інституціональному, спільнотному,

індивідуальному вимірах; забезпечує цілісність, тяглість уявлень про себе як громадянина навіть при зміні громадянських цінностей/орієнтацій і виступає психологічним регулятором громадянської поведінки.

Громадянська ідентичність як особистісне утворення має три *виміри*: інституціональний, спільнотний та індивідуальний. У своєму інституціональному вимірі («громадянин – держава») громадянська ідентичність релевантна стосункам громадянина з державою як організацією, ідентифікації себе як члена цієї організації. У спільнотному вимірі («громадянин – співгромадяни») громадянська ідентичність виявляється як ідентифікація себе зі співгромадянами. На індивідуальному рівні здійснюється самоідентифікація з роллю громадянина, прийняття прав і обов'язків, визначених цією роллю. З огляду на можливість різної актуалізованості згаданих вимірів у особистості обґрунтовано та описано 8 типів громадянської ідентичності на основі відповідних комбінацій.

Становлення громадянської ідентичності – це континуально-дискретний процес набуття особистістю громадянської ідентичності від протоідентичності до стану її зрілості, котрий характеризується максимальним розкриттям та реалізацією функцій громадянської ідентичності.

Визначено *основні психологічні закономірності становлення* громадянської ідентичності особистості. Становлення громадянської ідентичності: 1) є неперервним процесом, являє собою діалектичну єдність процесів виникнення, розвитку, дозрівання; завершує цей процес утворення зрілої громадянської ідентичності (в її принципових та сутнісних ознаках), але її подальші трансформації можливі з огляду на постійний розвиток держави і громадянської спільноти; 2) розгортається в кілька етапів – основних періодів, що якісно розрізняються і на кожному з яких закладаються базові утворення громадянської ідентичності (протоідентичність, репродуктивна та продуктивна громадянська ідентичність); є пунктами переходу від нижчого до вищого рівня становлення; накопичення ознак дозрівання спричиняє якісні, кардинальні зміни, і перехід реалізується через кризу; 3) спричиняється психологічними механізмами, які забезпечують «запуск» і перебіг цього процесу, накопичення кількісних змін та їх перехід до якісних трансформацій.

3. Зрілість громадянської ідентичності особистості означає її концептуальність (цілісність, осмисленість, деталізованість і логічність атитюдів стосовно різних аспектів життя держави і громадян), суб'єктну орієнтованість (готовність особистості бути джерелом активності у стосунках з державою, відповідальність за себе як громадянина і за свій внесок в життя держави, переживання себе суб'єктом), стійкість (змістова константність, несхильність змінити державу підданства без істотної переоцінки цінностей та зміни его-ідентичності), а також її включеність в систему соціальних ідентичностей особистості (присутність громадянської ідентичності в суб'єктивній ієрархії інших ідентичностей особистості).

Виявлено, що громадянська ідентичність українців репрезентована переважно вісьмома типами: Інституціонально-спільнотним (17%), Ігровим (16%), Латентним (16%), Спільнотно-ігровим (15%), Інституціонально-ігровим (12%), Спільнотним (11%), Різнобічним (8%), Державницьким (5%). Отож, значна частина громадян

схильні вступати з державою в «ігрову» інтеракцію. Орієнтація ігрової та сценарної взаємодії з державою є спільотною, що вказує на запозичення ігор і сценаріїв у оточуючих, зумовленість гри більше конформністю, ніж усвідомленим вибором. Поширеність Латентного (невизначеного) типу громадянської ідентичності збігається з відносно невисоким рівнем зрілості громадянської ідентичності респондентів.

4. Теоретично обґрунтовано та емпірично підтверджено три послідовних *етапи* процесу становлення громадянської ідентичності особистості. На першому (системно-перцептивному) формуються основи інституціонального виміру організаційної ідентичності (протоідентичність), на другому (спільотно-нормативному) – репродуктивна громадянська ідентичність і на третьому (індивідуально-рольовому) – продуктивна громадянська ідентичність. Протоідентичність є свого роду прототипом громадянина, репродуктивна – відтворенням еталону громадянина, продуктивна ґрунтується на засвоєнні ролі/рольового репертуару громадянина.

Якщо рольова взаємодія з державою як організацією ґрунтується на суб'єкт-об'єктній або об'єкт-суб'єктній парадигмі, формується схильність до ігрової/сценарної взаємодії (перекладання відповідальності на державу; соціальний та організаційний паразитизм; самоствердження за рахунок співгромадян тощо), які виявляються, зокрема, у громадянських іграх – серіях повторюваних ігрових та сценарних транзакцій між особистістю і державою та/або співгромадянами. Ігрова взаємодія фіксує деструктивні різновиди громадянської поведінки, призводить до деформації громадянської ідентичності. Емпірично визначено найтипівіші громадянські ігри українців: «Переслідування» (теза гри: «Держава гнобить мене»), «Патріот» («Лише я люблю Україну, усі інші зрадники»), «Пільговик» («Ти утримуватимеш мене», позиція соціального паразитизму щодо держави), «Ображений» («Якщо б не ця держава...»), «Зразковий Громадянин» («Я краще усіх виконую громадянські обов'язки»).

5. Накопичення кількісних та якісних змін, виникнення «проміжних» утворень в процесі становлення громадянської ідентичності забезпечується дією відповідних *психологічних механізмів*. До психологічних механізмів становлення громадянської ідентичності відносяться: механізми виникнення (інтеріоризація змістів громадянськості та наслідування моделей громадянської поведінки), розвитку (індивідуація та екстеріоризація змістів громадянськості) і власне становлення/утвердження (імплементація досвіду взаємодії з державою і співгромадянами і його осмислення).

Ускладнення в роботі цих механізмів можуть призводити до фіксації громадянської ідентичності на тому чи іншому етапі становлення і утвердження дефіцитарної чи деформованої громадянської ідентичності. Так, у Латентного типу, поширеного у різновікових групах, виявлено брак «задіяності» механізмів індивідуації та осмислення громадянських контентів, що свідчить: порушення і затримки реалізації згаданих механізмів призводять до несформованості громадянської ідентичності у дорослому віці.

6. Емпірично виявлено *чинники* становлення зрілої громадянської ідентичності особистості: соціально-психологічні (соціально-перцептивні, ціннісні та

особистісні характеристики) та політико-психологічні (політичні погляди). Становленню зрілої громадянської ідентичності особистості найбільше сприяє актуалізація таких особистісних цінностей як значущість ідей державності та національної держави, цінностей законності, рівності прав і свобод, культури і гуманності суспільства та свободи слова; громадянська компетентність (соціальна та комунікативна компетентність, готовність до громадянської партиципації, здатність до відстоювання громадянських прав та брати на себе відповідальність за власне існування, результати діяльності та взаємодію, а також до балансу між індивідуальними та груповими інтересами); образ держави (як такої, що надає можливості для власної самореалізації та задоволення потреб); політичні погляди (україноцентричні та демократичні, а також що передбачають необхідність більшої прозорості і визначеності державної політики, розширення можливостей самоврядування та законного впливу на владу).

Перспектива подальших досліджень полягає в з'ясуванні впливу на становлення громадянської ідентичності менталітету громадянської спільноти; детальнішому вивченні проблеми девіацій зазначеного становлення, зумовлених як індивідуальними, так і суспільно-психологічними чинниками; в розширеному аналізі впливу політико-психологічних чинників на становлення громадянської ідентичності; крос-культурному аналізі особливостей становлення громадянської ідентичності.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

I. Розділи у колективних монографіях:

1. Петровська, І.Р. (2022). Організаційно-ігрова концепція громадянської ідентичності та її становлення. *Людина і суспільство: філософські, психологічні та політологічні виміри. В 3 кн. Кн. 2. Особистість в соціумі: психологічні механізми активності* (с. 109-133). Львів: ЛНУ ім. І.Франка.
2. Petrovska, I.R. (2019). Measuring Civic Identity: Difficulties and Solution. *Psychology and pedagogy in XXI century: methodological framework of the activities of psychologist and educator* (pp. 62-82). Lviv-Toruń: Liha-Pres. <https://doi.org/10.36059/978-966-397-176-6/62-82>

II. Статті у закордонних періодичних наукових виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та/або Scopus:

3. Petrovska, I. (2022). Typology of Civic Identity. *Current Issues in Personality Psychology*. <https://doi.org/10.5114/cipp.2022.116324>
4. Petrovska, I. (2021). Psychological Model of Civic Identity Formation. *Journal of Education Culture and Society*, 12(2), 167-178. <https://doi.org/10.15503/jecs2021.2.167.178>
5. Petrovska, I. (2019). Civic Identity Development: Ontogenetic Aspect. *Social Welfare: Interdisciplinary Approach*, 2(9), 29-43. <https://doi.org/10.21277/sw.v2i9.423>
6. Petrovska, I. (2019). Peculiarities of Various Types of Civic Identity. *Journal of Education Culture and Society*, 10(2), 43-54. <https://doi.org/10.15503/jecs2019.2.43.54>

7. Grabovska, S., & Petrovska, I. (2017). Individual Psychological Characteristics of Students with Different Types of Civic Identity. *Journal of Education, Culture and Society*, 8(1), 138-147. <https://doi.org/10.15503/jecs20171.138.147>

III. Статті у закордонних періодичних наукових виданнях, проіндексованих у інших базах даних (*Index Copernicus, CEJSH тощо*)

8. Petrovska, I. (2016). Emigration Sentiment among Students in the Context of their Civic Identity. *Journal of Education Culture and Society*, 7(2), 100-110. <https://doi.org/10.15503/jecs20162.100.110>

IV. Статті у наукових періодичних виданнях, включених до переліку фахових з психології:

9. Петровська, І.Р. (2022). Особливості психолого-консультативної роботи з проблемами громадянської ідентичності. *Психологічний часопис*, 8(1), 88-101. <https://doi.org/10.31108/1.2022.8.1.6>

10. Петровська, І.Р. (2022). Емпіричне дослідження соціально-психологічних та політико-психологічних чинників становлення громадянської ідентичності. *Проблеми сучасної психології*, 3(26), 123-131. <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2022-3-16>

11. Петровська, І.Р. (2021). Розробка та апробація опитувальника «Діагностика зрілості та типу громадянської ідентичності особистості». *Проблеми політичної психології*, 24(1), 208-232. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-76>

12. Хазратова, Н.В., & Петровська, І.Р. (2021). Аналіз підходів до вивчення громадянської ідентичності особистості. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Психологічні науки*, 2(21), 53-61. <https://doi.org/10.33310/2078-2128-2021-21-2-53-61>

13. Петровська, І.Р. (2020). Трирівнева структура громадянської ідентичності особистості. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 46(49), 131-138. [https://doi.org/10.33120/ssj.vi46\(49\).162](https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).162)

14. Петровська, І.Р. (2020). Психологічні чинники становлення громадянської ідентичності містян і селян. *Проблеми сучасної психології*, 2(18), 215-221. <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-2-23>

15. Петровська, І.Р. (2020). Психологічні механізми генези громадянської ідентичності особистості. *Психологічний часопис*, 4(6), 195-203. <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.4.16>

16. Петровська, І.Р. (2020). Соціально-психологічні чинники становлення громадянської ідентичності особистості. *Проблеми сучасної психології*, 49, 269-295. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2020-49.269-295>

17. Петровська, І.Р. (2019). Етапи становлення громадянської ідентичності особистості. *Проблеми сучасної психології*, 44, 212-233. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2019-44.212-233>

18. Петровська, І.Р. (2018). Громадянська культура як чинник становлення громадянської ідентичності особистості. *Психологічний часопис*, 7(17), 94-108. <https://doi.org/10.31108/1.2018.7.17.6>

19. Петровська, І.Р. (2018). Громадянська ідентичність як різновид організаційної ідентичності. *Проблеми сучасної психології*, 39, 244-256. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2018-39.244-256>
20. Петровська, І.Р. (2018). Методика визначення рівня та типу громадянської ідентичності особистості: розробка та психометричний аналіз. *Теорія і практика сучасної психології*, 1, 160-165. http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/1_2018/33.pdf
21. Петровська, І.Р. (2017). Рівні та структура громадянської ідентичності особистості. *Психологічні перспективи*, 30, 157-171. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2017-30-157-171>
22. Грабовська, С.Л., & Петровська, І. Р. (2017). Особливості світосприйняття та ціннісно-мотиваційної сфери студентів з різним типом громадянської ідентичності. *Проблеми сучасної психології*, 35, 130-144. <http://visgeo.onu.edu.ua/index.php/2227-6246/article/view/157221>
23. Петровська, І. Р. (2017). Громадянська ідентичність: теоретико-методологічні основи соціально-психологічного аналізу. *Психологія і особистість*, 1(11), 53-64. <http://psychpersonality.pnpu.edu.ua/article/view/163487>
24. Петровська, І.Р. (2017). До проблеми множинності громадянської ідентичності особистості. *Проблеми політичної психології*, 5(19), 145-155. http://nbuv.gov.ua/UJRN/pppr_2017_5_16
25. Петровська, І.Р. (2016). Громадянська ідентичність: міждисциплінарний аспект наукових досліджень. *Проблеми політичної психології*, 3(17), 49-59. http://nbuv.gov.ua/UJRN/pppr_2016_3_7
26. Петровська, І.Р. (2016). Громадянська ідентичність у контексті сучасної світової психологічної думки. *Психологічні перспективи*, 28, 221-235. <http://doi.org/10.29038/2227-1376-2016-28-221-235>
27. Петровська, І.Р. (2016). Розробка та психометрична перевірка опитувальника «Громадянська ідентичність». *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*, 1(1), 70-76. <https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/616>
28. Петровська, І.Р. (2016). Типи громадянської ідентичності студентської молоді. *Проблеми сучасної психології*, 31, 317-331. <http://journals.uran.ua/index.php/2227-6246/article/view/157886/157176>
29. Петровська, І.Р. (2016). Структурно-типологічний підхід до аналізу громадянської ідентичності. *Психологічні перспективи*, 27, 161-173. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2016-27-161-173>
30. Петровська, І.Р. (2015). Особливості громадянської ідентичності студентів. *Наука і освіта*, 10, 177-182. http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2015_10_34
31. Петровська, І.Р. (2015). Особливості сприйняття іміджу особистості політичного лідера. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*, 1(1), 57-61. http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2015_1%281%29_13

V. Статті в інших наукових виданнях та збірниках науково-практичних конференцій:

32. Петровська І.Р. (2023). Психологічні закономірності становлення громадянської ідентичності особистості. Матеріали звітної наукової конференції філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка за 2022 рік (с. 218-220). Львів.

33. Петровська, І.Р. (2022). Особливості емпіричного дослідження механізмів становлення громадянської ідентичності особистості. *Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи*. Матеріали VIII міжнародної науково-практичної конференції. (с. 105-110). Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О.В.

34. Петровська, І.Р. (2021). Поширення типів громадянської ідентичності серед українських громадян. *Психологія в контексті сучасних досліджень проблем розвитку особистості*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (с. 12-15). Запоріжжя.

35. Петровська І.Р. (2022). Типологія громадянської ідентичності особистості. Матеріали звітної наукової конференції філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка за 2021 рік (с. 176-178). Львів.

36. Петровська, І.Р. (2021). Громадянська ідентичність особистості: організаційно-рольовий контекст. *Психологічні умови благополуччя персоналу організацій*. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції. (с. 65-67). Львів: Національний університет «Львівська політехніка».

37. Петровська, І.Р. (2021). Структурно-функціональна модель громадянської ідентичності особистості. Матеріали звітної наукової конференції філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка за 2020 рік. (с. 221-224). Львів.

38. Петровська, І.Р. (2021). Групова психіка як джерело моделей громадянської ідентичності особистості. *Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин*. Матеріали XIII міжнародної науково-практичної конференції. (с. 47-50). Кам'янець-Подільський: Аксіома,

39. Петровська, І.Р. (2020). Вплив батьківської сім'ї на громадянську ідентифікацію особи. *Психологічна наука та практика XXI століття*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (с. 105-109). Львів: Видавничий дім «Гельветика».

40. Петровська, І.Р. (2020). Задоволеність потреб фізичного та соціального існування особи в державі як чинник громадянської ідентифікації. *Філософсько-психологічні аспекти духовності в діяльності громадських організацій*. Матеріали V міжнародної науково-практичної конференції. (с. 137-138). Львів: ЛНУ ім. Івана Франка.

41. Петровська, І.Р. (2020). Особливості громадянської ідентичності трудових мігрантів. Матеріали звітної наукової конференції філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка за 2019 рік. (с. 153-154). Львів.

42. Петровська, І.Р. (2019). Соціально-психологічні наслідки воєнного конфлікту для громадянської ідентифікації. *Prospects for the development of psychology as a science in EU and Ukraine*. Proceedings of the International scientific and practical conference. (с. 45-50). Warsaw: Izdawniciba «Baltija Publishing».

43. Петровська, І.Р. (2019). До проблеми становлення громадянської ідентичності особистості. Матеріали звітної наукової конференції філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка за 2018 рік. (с. 184-186). Львів.

44. Петровська, І.Р. (2018). Роль державної ідеології у становленні громадянської ідентичності. Матеріали звітної наукової конференції філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка за 2017 рік. (с. 198-201). Львів.

45. Петровська, І.Р. (2018). Імідж держави як чинник становлення громадянської ідентичності особистості. *Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин*. Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції. (с. 48-51). Кам'янець-Подільський : Аксіома.

46. Петровська, І.Р. (2017). Громадянська ідентичність особистості як багаторівневий феномен. Матеріали звітної наукової конференції філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка за 2016 рік. (с. 253-255). Дрогобич: ТзОВ «Трек-ЛТД».

47. Petrovska, I. (2017). Civic identity as a complex multi-level personal formation. *Political and economic self-constitution: Citizenship identity and education*. Proceedings of the V international scientific and practical seminar. (p.30-35). Corinth: University of the Peloponneseon.

48. Петровська, І.Р. (2016). Феномен громадянської ідентичності в соціогуманітарному науковому дискурсі. *Психологічні детермінанти розвитку особистості в умовах соціально-психологічної трансформації українського суспільства*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з нагоди 25-річчя кафедри психології (с. 138-141). Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.

49. Петровська, І.Р. (2016). Відмінності громадянської ідентичності від етнічної та національної ідентичностей. *Актуальні питання сучасної психології*. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (с. 72-76). Дніпропетровськ: Видавничий дім «Гельветика».

50. Петровська, І.Р. (2016). Структурна модель громадянської ідентичності. *Психосоціальний вимір буття особистості в сучасному суспільстві*. Матеріали Всеукраїнська науково-практичної конференції. (с. 89-92). Львів: Видавництво НУ «Львівська політехніка».

51. Петровська, І.Р. (2016). Особливості формування громадянської ідентичності. Матеріали звітної наукової конференції філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка за 2015 рік. (с. 249-252). Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.

52. Петровська, І.Р. (2015). Громадянська ідентичність як соціально-психологічний феномен. *Педагогіка та психологія сьогодні: постулати минулого і*

сучасні теорії. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (с. 12-17). Одеса: ГО «Південна фундація педагогіки».

АНОТАЦІЇ

Петровська І.Р. Психологія становлення громадянської ідентичності особистості. На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.11 – політична психологія. – Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. – Київ, 2023.

Представлено основні положення організаційно-рольової концепції становлення громадянської ідентичності, яка пояснює феномен громадянської ідентичності, типологію громадянської ідентичності, а також процес її становлення – психологічні закономірності, етапи, механізми, чинники. Громадянська ідентичність розуміється як різновид організаційної ідентичності, що становить ціннісно-сміслову переживання особистістю тотожності з собою як громадянином держави і виявляється в інституціональному, спільнотному, індивідуальному вимірах. Залежно від актуалізованості згаданих вимірів визначено типи громадянської ідентичності особистості. Обґрунтовано психологічні механізми виникнення, розвитку та утвердження громадянської ідентичності особистості, а також етапи процесу її становлення (системно-перцептивний, спільнотно-нормативний, індивідуально-рольовий), на кожному з яких закономірно закладаються базові утворення громадянської ідентичності (протоідентичність, репродуктивна громадянська ідентичність, продуктивна громадянська ідентичність). Результатом повноцінного становлення громадянської ідентичності є стан її зрілості, який не завжди досягається особистістю. В інших випадках відбувається фіксація розвитку ідентичності у незрілих формах громадянської конформності або громадянської протестності, аморфності або у деструктивних рольових ідентифікаціях, що призводить до ігрових та сценарних відносин громадянина з державою.

Ключові слова: громадянська ідентичність, типи громадянської ідентичності, етапи становлення, психологічні механізми, громадянська зрілість, ігрова та сценарна взаємодія.

Petrovska I.R. Psychology of civic identity formation of an individual. Manuscript.

The dissertation for the Doctor degree of Psychological Sciences in specialty 19.00.11 – Political Psychology. – Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2023.

The main statements of the organizational-role concept of civic identity formation of an individual, which explains the phenomenon of civic identity, the typology of civic identity, as well as the process of its formation – the stages and psychological mechanisms of appearance, development and establishment are given.

Civic identity is understood as a kind of organizational identity, which is a value-semantic experience of a person's identification as a citizen of the state and manifests itself in institutional, community, and individual dimensions; it ensures the integrity and durability of ideas about oneself as a citizen even when civic values/orientations change and act as a psychological regulator of civic behavior. The formation of civic identity is interpreted as a continuous-discrete process of a person acquiring a civic identity from the proto-identity to the state of its maturity, which is characterized by the full disclosure and realization of the functions of the civic identity.

Three dimensions of civic identity are characterized: institutional (relevant to the citizen's relationship with the state as an organization and identification of oneself as a member of this organization), community (self-identification with fellow citizens) and individual (self-identification with the role of a citizen). Taking into account the possibility of different actualizations of the mentioned dimensions in the personality, types of civic identity are justified and described based on appropriate combinations.

The successive stages of the formation process of civic identity (systemic-perceptual, community-normative, individual-role) are substantiated, at each of which the basic formations of civic identity (proto-identity, reproductive civic identity, productive civic identity) are logically established. Proto-identity is the realization of the prototype of a citizen, reproductive is the reproduction of a citizen's standard, and productive is based on learning the role of a citizen. The concept of delay and deformation of civic identity development is introduced, which is connected with the peculiarities of the individual role stage. Assimilation and implementation of the role of a citizen can lead to both constructive relations with the state and surrogate relations, which lead to various psychological games-manipulations. Game interaction captures destructive types of civic behavior (shifting responsibility onto the state; social and organizational parasitism; self-affirmation at the expense of fellow citizens, etc.).

The regularities of civic identity formation are explained by the involvement of psychological mechanisms that ensure its "launch" and the accumulation of quantitative changes and qualitative transformations of the said identity. The psychological mechanisms of the formation of civic identity are the internalization of the contents of citizenship, imitation of models of civic behavior (mechanisms of the emergence of civic identity), individuation and exteriorization of the contents of citizenship (mechanisms of the development of civic identity); implementation of the individual experience of interaction with the state and its interpretation (mechanisms of establishing civic identity).

The result of the complete formation of civic identity is the state of its maturity, which is not always achieved by an individual. In other cases, identity development is fixed in immature forms of civic conformity or civic protest, amorphousness, or destructive role identifications, leading to playful and scripted relations between the citizen and the state. Basic approaches to psychological counseling of persons with "game" deformations of civic identity have been developed and implemented in psychological practice.

The prospects for further research and implementation of the organizational-role concept of civic identity formation in social practice are substantiated.

Keywords: civic identity, types of civic identity, stages of formation, psychological mechanisms, civic maturity, game and scenario interaction.